

૩૦. રાઢીની ધારે

બાદરુના ગામથી ધરાસુ સુધીનો રસ્તો કેમે ક્યો ધ્યાનમાં આવતો નથી. બાદરુ અને કરાસિગની મહેમાની સ્વીકારી ન હતી ત્યાં સુધી એમનો અમારો સંબંધ શેઠ-નોકર જેવો હતો. એમના ધરનું ધીદૂધ ચાખ્યા પછી અને એમના આંગણામાં રાતવાસો કર્યા પછી અમારી વચ્ચે સમાનભાવ જાગ્યો. આરામના દિવસની ખીચડી અને રોજના ચણાચબીના(ઘઉંની ધાણી)ની રકઝક કરવાનું હવે પછી એમને કદી ન સૂઝ્યું. અમે પણ એમની સાથે વધારે વાતો કરવા લાગ્યા, એમણે ક્યારે અને શું ખાધુંપીધું એની તપાસ રાખતા થયા, અને અમારાં હૃદયો કંઈક વધારે નજીક આવવા લાગ્યાં. આ પરિચયને લીધે એમણે અમારી સેવા ઓછી કરી એવું તો બિલકુલ ન બન્યું. ઊલટું અમે વઢવાના નથી એ ખાતરીને લીધે પોતાની બુદ્ધિ વાપરી અમારી સગવડો શોધવા તરફ જ એમનું વલણ વધ્યું. નોકરો અને મજૂરો સાથે કડકાઈથી કામ લેવા કરતાં પ્રેમ અને સદ્ભાવથી કામ લેવાથી કામ સુધરે છે, સેવા વધારે મળે છે. પણ એથીયે વિશેષ લાભ તો એ છે કે, નોકરોની ગભરાયેલી બુદ્ધિને આસ્વાસન મળવાથી તે વધારે ખીલે છે અને નોકર પણ બુદ્ધિમાન પ્રાણી બને છે.

ધરાસુમાં રાત્રે મજૂરો વચ્ચે ખૂબ ચર્ચા ચાલતી હતી. બંગાળ તરફનો કોઈ મોટો જમીનદાર ત્યાં પડાવ નાખીને પડ્યો હતો. એ રાજના મુનીમ અને મજૂરો વચ્ચે ખૂબ રકઝક ચાલતી હતી. કલાકો સુધી શાંતિનું નામ ન મળે. મને કંઈક સ્મરણ છે કે અહીં જ અમને કેટલાક ગુજરાતી યાત્રાળુઓ મળ્યા. સ્વામીએ એમની સાથે વાતો કરી. એ લોકો આગળ જતાં અમને ગંગોત્રીમાં મળ્યા હતા. અને ત્યાં મારે એમના રસોઈયાને ખાવાના ધાર્મિક નિયમોને અંગે કાંઈક ચુકાદો આપવો પડ્યો હતો.

ધરાસુથી જમનોત્રી જવાનો રસ્તો ફંટાય છે. અહીં સુધી જમનોત્રી જવું કે ન જવું એ વિશે અમારો નિશ્ચય થયો ન હતો. આખરે નક્કી થયું કે જવું. એ મજૂરો સાથે વધારે મજૂરીનો કરાર અહીં જ કર્યો અને અમે ચાલ્યા. ફેરાસિગ કહે, 'અમે જમનોત્રીના પ્રદેશમાં ભાગ્યે જ જઈએ છીએ. આ રાઢી પહાડની પેલી પારનો મુલક સારો નથી. ત્યાં જાખમ ખૂબ છે.'

પહાડી લોકોની મનોદશાનું આ સૂચક છે. મોટો પહાડ આડે આવ્યો એટલે ત્યાં દુનિયાનો અંત આવી ગયો. પહાડ ઓળંગવો એમને માટે રમતવાત છે. પણ પેલી પારની દુનિયા જુદી અને આપણી જુદી; એ લોકો જુદા, આપણે જુદા;

એવી ગાંઠ તેમના મનમાં બંધાઈ જાય છે. હાઈસ્કૂલમાં કૂપરની કવિતા ગોખેલી તેમાંની બે લીટી યાદ આવી :

Lands intersected by a narrow frith
Abhor each other. Mountains interposed
Make enemies of nations who had else
Like kindred drops been mingled into one.

જમના મૈયાનું નામ લઈને અમે ચાલ્યા. માધવાનંદે પણ સાથ કાયમ રાખવાનું નક્કી કર્યું. અહીંથી એક ધોર જંગલમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. જ્યાં જુઓ ત્યાં છાયા જ છાયા. એક પણ ઝાડ ન ડોલે ન હાલે. જાણે ધ્યાની ઋષિઓનું સંમેલન. અમે ઉત્સાહભર આગળ ચાલીએ. બિચારો માધવાનંદ અમારી ગતિને શી રીતે પહોંચે? એ પાછળ રહેતો. એને બંગાળી સિવાય બીજી એકે ભાષા ન આવડે. એટલે સ્વામી કહે, 'જે એક વાર આ જંગલમાં એ ભાઈ ભૂલો પડ્યો તો વાધવરુનો ખોરાક થઈ જવાનો. આપણે જરાક થોભીએ અને એની રાહ જોઈએ.' પ્રવાસમાં થોભવાની સૂચના કોને ન ગમે? પણ હું બેસવાની ના પાડતો. નાગવેતની મારી લાકડી પર ભાર મૂકી હું ઊભો ને ઊભો જ આરામ લેતો. એક વાર બેઠા અને પગમાં લોહી ફરવા માંડ્યું એટલે પગ ફૂલી જવાના અને ચાલતાં મુશ્કેલી વધવાની. મુકામ આવે ત્યારે જ બેસીએ.

કોઈ પણ લડત માટે પણ એ જ નિયમ શું સાચો નથી?

માધવાનંદ ધીમે ધીમે રસ્તો કાપે. મને પ્રણવગર્જના સૂઝી. ઊંચે શિખરેથી ઊંચે સાદે મેં લલકાર્યું: ઝું શાઽઽઽનિતઃ શાઽઽઽનિતઃ શાઽઽઽનિતઃ. દૂરથી માધવાનંદનો જવાબ આવ્યો: શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ. આમ થોભવામાં અમારો કેટલોય વખત ગયો. રાત પડી અને અમે પહાડ ઊતરી જવાને બદલે પહાડને માથે જ પહોંચ્યા હતા. અંધારું ઘનઘોર. વચમાં એક નાનકડી કેડી પાસેના એક નેસડા તરફ જતી હતી. એણે પણ અમારો વખત લીધો. ક્યો રસ્તો મોક્ષનો અને ક્યો રસ્તો આડે માર્ગે લઈ જનાર સિદ્ધિનો? અમે આસપાસ જોયું, ઉપર જોયું, નીચે જોયું અને મુસાફરની સહજબુદ્ધિથી અચૂક નક્કી કર્યું કે કેડીનો રસ્તો છોડી દેવો. અંધારામાં તો ઈશ્વર પર આધાર રાખીને જ જવાય. શાંતિની ગર્જના કરતા અમે શિખરે પહોંચ્યા. એટલામાં રજનીકાન્ત ઊગ્યો અને આસપાસનું અંધારું કંઈક દેખાવા લાગ્યું.

ખાવાનું શું મળશે એ સવાલ મનમાં અહીં આવે જ શાનો? રહેવાની જગા મળે તો ધન્યભાગ્ય. જંગલખાતાની એક કચેરી રસ્તામાં આવે છે એમ અમે સાંભળ્યું હતું. તેનું ધ્યાન ધરતા અમે ચાલ્યા. પણ એ કચેરી કેમે કરી આવે જ નહીં. એટલામાં બુવાએ નવરા લોકો ગપ્પાં મારતા હોય એવો અવાજ સાંભળ્યો. એ દિશાએ જઈને સ્વામીએ 'બાતમી' આણી કે જરાક ઊંચે જંગલના સિપાઈઓનું એક થાણું છે, ત્યાંથી એ અવાજ આવે છે. અમે ત્યાં ગયા. પણ જંગલના

એ બેપગા વાઘ અમને પાસે ઢૂંકવા દે શાના? તેઓ ઘૂરકચા, બબડચા, ધસ્ટી આવ્યા, પણ અમે એકના બે ન થયા—અથવા સાચું કહીએ તો ત્રણના ચાર ન થયા. માધવાનંદ અને કુલીઓ પહોંચ્યા હોત તો અમે ખાસા છ થાત. અંધારામાં પણ સ્વામીની વાણીની મોહનીએ પોતાનું કામ કર્યું અને વાઘ નરમ પડ્યા. એમણે અમને ઓટલા પર પણ આવવા દીધા. પછી વાતો જામી. પ્રથમ તો એમણે જંગલના કાયદાની કડકાઈ અને એનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું: કોઈ સળગતી બીડી ફેંકી દે તો આખું જંગલ બળી ઊઠે, લોકોના જાન જોખમમાં આવે, અને એથીયે વધારે, સરકારને પારાવાર નુકસાન જાય!

માધવાનંદ આવ્યો, અને એની બંગાળી વાગધારા ચાલી. મેં એને બેત્રણ વાર કહ્યું કે, બંગાળીનો બ્રહ્માક્ષર પણ હું સમજતો નથી. ‘આનંદમઠ’નાં કેટલાંક પાનાં વાંચ્યાં હતાં પણ બંગાળી ઉચ્ચાર એ બંગાળી ઉચ્ચાર. એનું જ્ઞાન તો ગુરુ-મુખિ જ થાય. મેં એને મરાઠીમાં કહ્યું, હિંદીમાં કહ્યું, નિષ્કામ કર્મ તરીકે અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું, પણ માધવાનંદની વાગધારા તૂટે જ નહીં. પેલા કવિએ કહ્યું છે: I sing because I must. (નથી રહેવાતું માટે હું ગાઉં છું.) એ જ જાતની માધવાનંદની પ્રતિભા હતી. હું સમજું ન સમજું એની એને દરકાર ન જણાઈ. મારા કાન માણસના છે એટલું એને માટે બસ હતું. શ્રવાણાંજલિપુટપેચ એવા એના વાચામૃતનું એણે મને પરાણે પાન કરાવ્યું. મેં પણ હેયું કઠણ કરી નિષ્કામ કર્મ સમજી શાંત રીતે બધું સાંભળ્યા કર્યું, જાણે પાડા ઉપર વરસાદ.

ચંદ્ર ઊગ્યો તો ખરો, પણ આકાશ એટલું સારું ન હતું અને અમે થાકેલા. એટલે કશા ગાંડપણ વગર અમે સૂઈ ગયા.

સ્મૃતિ દગો દે છે, પણ ધરાસુથી નીકળ્યાને દિવસે ઘણું કરીને એ અદ્ભુત અનુભવ થયેનો હોવો જોઈએ. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એવું એક સ્થાન આવ્યું કે જ્યાં જતાંવેત અંદરથી થઈ આવ્યું કે આ સ્થાન પૂર્વપરિચિત છે, જાણે અહીં કોક વખતે હું રહ્યો જ છું. આવો ભાવ ક્યાંથી પેદા થયો એ સમજાતું નથી. અનેક વેળા એને વિશે અનેક વિચારો કર્યા છે, પણ નિર્ણય થતો નથી. આવે દેકાણે હું કોઈ કાળે પૂર્વે આવ્યો ન હતો એ ચોક્કસ. ત્યારે આમ શાથી લાગ્યું હશે? આ રમણીય સ્થાન જોઈ કોઈ અસ્પષ્ટ કલ્પના કે વાસના તેને ભૂત જેવી વળગી પડી હશે? કાલિદાસ તો ઝટ દઈને કહેત:

તન્નેતસા સ્મરતિ નૂતમબોધપૂર્વ
ભાવસ્થિરાણિ જનનાન્તરસૌહદાનિ ।

પણ એટલું ખરું કે મને આગળપાછળનો કશો વિચાર કર્યા વગર ત્યાં જ રહી જવાનું મન થઈ ગયું હતું. પણ મનુષ્યવસ્તી વગરના એ મહારાણ્યમાં કેવળ કાવ્યમય કલ્પનાને જોરે રહી જવાનું હશે?

૩૧. 'યામુન' ઋષિ

સવારે ઊઠીને અમે ગંગાણીનો રસ્તો લીધો. બરફના દર્શનને લીધે ચિત્ત પ્રસન્ન થયું હતું જ. એને અપ્રસન્ન કરનાર એકે વસ્તુ આ કુદરતી મુલકમાં ન હતી. પહાડમાં ચડતાં તેટલું સૃષ્ટિનિરીક્ષણ થઈ શકે તેટલું ઊતરતાં થઈ શકતું નથી એટલી જ એક મુશ્કેલી હતી ખરી. ચડતાં આપણે ધીમે ધીમે ચડીએ છીએ, ચારે-કોર જોઈ શકીએ છીએ, અને શરીરને ગમે તેટલું જોર કરવું પડે તોય શરીર તરફ ધ્યાન આપવું નથી પડતું. ઊતરતી વખતે પહાડનો ઉતાર જ આપણને ઉતાવળ કરાવે છે, આસપાસ જોવા કરતાં પગ તળે જોવાની આવશ્યકતા વધારે હોય છે, દરેક પગલા સાથે આખા શરીરનો ભાર ઢીંચણ અને ઘૂંટણ પર આવી પડે છે, અને પગ સાચવવાની કસરત તો અનેક રીતે કરવી પડે છે. શંકરની ત્રીજી આંખની પેઠે અમારી પાસે લાકડીનો ત્રીજો પગ હતો, એટલે જ અમે સુરક્ષિત હતા. જંગલમાં જોવાલાયક તો ઘણું હોય છે. જાતજાતનાં વૃક્ષ અને પાંદડાં, નાનીમોટી ટેકરીઓની વ્યૂહરચના, અને ઊંચાં ઊંચાં શિખરોની હરીફાઈ. પણ એ બધા કરતાં મારું ધ્યાન તો ઝાડોનાં થડ તરફ જ વધારે જાય છે. નાનપણથી મને થડો જોઈને વિશ્વામિત્ર આદિ ઋષિઓનું સ્મરણ થાય છે. અખાડાબાજ બાવાઓ મલખમની કસરત કરતા હોય અને એમના પગમાં અનેક પ્રકારે આંટી પડતી હોય તેવી ઝાડની ડાળીઓ જોઈ મને ખૂબ આશ્ચર્ય થાય છે. થડ અને ડાળીનો આકાર, એની છાલ અને એનો રંગ જોઈને દરેક ઝાડનો સ્વભાવ હું કલ્પી શકું છું. કેટલાંક ઝાડ જાણે પોતા પ્રત્યે જ કઠોર થવામાં જીવનનું સાર્થક થયેલું માને છે. કેટલાંક ઝાડ ખાધેપીધે સુખી બેઠાડુ લોકો જેવાં ગોળમટોળ હોય છે. કેટલાંક સાવ ત્રાંસી ડાળીવાળાં ઝાડ મરાઠા ઈતિહાસના રાજરામના વખતના વીરોની પેઠે વિપત્તિ સામે અસહાય પણ અવિચળપણે ઝૂઝતાં હોય એમ લાગે છે. જ્યારે કેટલાંક તો આખા વનનો ઈતિહાસ બની શકે તેટલો સાચવવા-સંઘરવાનું કામ કરતાં હોય એવાં દેખાય છે. કેટલાંક ઝાડની ત્વચા એવી કોમળ હોય છે કે શકુંતલાને તપશ્ચર્યા કરતી જોઈ દુષ્યન્ત જેમ અસ્વસ્થ થયો હતો તેમ આપણું મન અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. અને કેટલાંક ઝાડની બખોલો તો જાણે મધમાખોને અથવા પોપટ જેવાં પક્ષીઓને આશ્રય આપવા પોતાનું હૃદય ચીરીને ઉઘાડું કરતી હોય એવી લાગે છે. ઝાડોની સાચી શોભા જોવી હોય તો વરસાદ પછી તડકો પડ્યો હોય છે એ વખતે જોઈ લેવી, અથવા પક્ષીઓનાં ઝુંડનાં ઝુંડ ઝાડ પર ફૂલોની પેઠે ઊભરાતાં હોય ત્યારે. ચીડનાં ઝાડનાં થડમાં રાંઠવાના વળાંક જેવા રેષા હોય છે, અને તેથી એ થડને મજબૂત બનાવવા માટે કુદરતે કંઈક વિશેષ મહેનત લીધી હોય એવો ભાસ થાય છે.

આવી આવી બધી સુંદરતા જોતો જોતો હું ઊતરતો હતો, એટલામાં ઉપરથી નીચે નજર ગઈ અને યમુનાનાં દર્શન થયાં. યમુનાને ઓળખતાં વાર ન લાગી. હા, એ જ તે કાળી કાલિદેી જેના પાણીમાં પ્રયાગમાં હું નાહ્યો હતો, જેના કાચબાને વૃન્દાવનમાં વાંદરા જેડે લડતાં મેં જોયા હતા, જેના અરીસામાં તાજમહાલનું પ્રતિબિંબ જોઈ હું આશ્ચર્યચકિત થયો હતો અને જેના નામ સાથે કાલિયમર્દનનાં ચિત્રો નાનપણથી મેં જોડયાં હતાં. બેવડા કાઠવાળી મજબૂત બાંધાની સોળ-સત્તર વરસની સુંદર બાળા યૌવનના ભાનને અભાવે દોડતી-કૂદતી હોય અને સાંકળાં ને ઝંઝરના નાદની મસ્તીમાં આખી દુનિયાને ભૂલી જતી હોય એવી એ અહીં દેખાય છે. અમે જ્યારે પહાડ ઊતરીને પાસે આવ્યા ત્યારે એનાં નિર્મળ પાણી અનેક રંગે દર્શન દેતાં હતાં. ઘડીકમાં પાણી નીલકાળું મેશ જેવું દેખાય છે. ઘડીકમાં જ્યારે પથરા પર ભટકાય ત્યારે મોરથૂથુના રંગનું થઈ જાય છે. મોજાં જ્યારે પથરા પર ભાંગીને હસી ઊઠે છે ત્યારે તે સાવ ધોળું થઈ જાય છે; અને છતાં ફરી નીલ ગંભીર થતાં એને વાર લાગતી નથી. નિર્મળ પાણીના ગેલથી તપોવૃદ્ધ અને મહાકાય પથરાઓ ધન્ય ધન્ય થતા હોય એવું લાગતું. પાણી પોતાની એક જાતની મસ્તીમાં નાચતું હતું, જ્યારે પથરાઓ બીજી જાતની મસ્તીમાં મગ્ન હતા. એમના મનમાં શું ચાલતું હશે? મારા મનમાં શું ચાલતું હતું એનો એમને ખ્યાલ હશે? થોડીક ધોળી રેતી વટાવીને અમે યમુનાને તટે જઈને બેઠા. કેટલીક પહાડી છોકરીઓ ત્યાંથી પસાર થઈ. અમે અહીં બેઠા શું જોઈએ છીએ એનું એમને આશ્ચર્ય થયું. અમારી નજર જ્યાં પડતી ત્યાં ખાસ શું છે તે તેઓ જોવા લાગી. અહીં તો ખાસ કંઈ દેખાતું નથી એવી નજરે તેઓ ચાલી ગઈ. મારા મનમાં શું ચાલે છે એનો તેમને ખ્યાલ પણ શી રીતે આવે?

આ સ્થાનને ગંગાણી કહે છે. ગંગાણી એટલે શું ગંગા આણી?

એક ઋષિ હતો. ગંગા અને યમુના બંને લોકમાતાની નિર્વિશેષ ભાવે ભક્તિ કરતો હતો. બંનેનાં દર્શન વગર એનો એકે દિવસ જતો નહીં. એ રહેતો અને જન્મતો જન્મુનાને કાંઠે, પણ રોજ નાહવા જાય ગંગાના જળમાં. વરચે મોટો રાક્ષસ જેવો રાઢી પર્વત પડ્યો હતો તેને એણે કોઈ પણ ક્ષણે ગણકાર્યો નહીં. પંદર-વીસ માઈલ કાપી નાખવા એને હિસાબે રમતવાત હતી. શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી ખડતલ ઋષિએ એ નિયમ પાળ્યો. જ્યારે શરીર સાવ ક્ષીણ થઈ ગયું ત્યારે એણે ગંગાની સ્તુતિ કરી. ગંગાને એની દયા આવી. અને યમુનાને કાંઠે એના આશ્રમ પાસે ધોળા પાણીના ઝરાણાડપે ગંગા પ્રગટ થઈ. ઋષિ કૃતાર્થ થયો. એ નૂતન ગંગામાં નાહવાને ઋષિ કેટલા દિવસ જીવ્યો એ 'માહાત્મ્ય'માં લખ્યું નથી. એ ઝરાણું અમે જોઈ આવ્યા. એ ઋષિ જાણે મારા જ ગોત્રનો કોઈ પૂર્વજ હોય એવી ભક્તિ એના પ્રત્યે જન્મી. એ તપસ્વી હતો એના કરતાં કવિ કંઈ ઓછો ન હતો. કાવ્ય લખે તે કવિ એ વ્યાખ્યા આવ્યાપ્ત પણ છે અને અતિવ્યાપ્ત પણ છે. કાવ્ય જીવે તે કવિ એ જ સાચી વ્યાખ્યા છે. કાંઈ નહીં તો ત્રીસ-ચાવીસ

વરસ સુધી ગંગા ને યમુનાની ઉપાસના એણે જરૂર કરી હશે. એ નિયમ લેતાં એના હૃદયમાં કેવા ભાવો ઉદ્ભવ્યા હશે! અને એ નિયમના પાલનમાં રોજ રોજ એને કેટલો આનંદ આવ્યો હશે! ચારે ધામની યાત્રા કરવી અને રોજ રોજ નવા અનુભવ લેવા એમાં એક જાતની સંસ્કારિતા રહેલી છે, જ્યારે એ ને એ જ પથ દિવસના બે વાર કાપવો અને છતાં એમાંથી રોજ નવો નવો આનંદ લૂંટવો એમાં બીજી જાતની, ઠરેલ અને ઊંડી સંસ્કારિતા રહેલી છે. જતે દહાડે એ ઋષિને એ પહાડ પરનાં ઝાડ તો શું એકેએક વાદળાની પણ ઓળખ થઈ હશે. એના દેખતાં કેટલાંયે ઝાડનાં બચ્ચાં મોટાં થયાં હશે. એણે કેટલીય વાર જમનાનાં જળ વધતાં અને ઘટતાં જોયાં હશે. અને કુતૂહલ જેવી કાંઈ જ વસ્તુ ન રહેવાથી ચિત્ત અંતર્મુગ્ધ કરવામાં એ એની રોજની યાત્રા એને ઉત્તમ રીતે મદદગાર થઈ હશે. એકાગ્રતાનું એ કૃણ છે. સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક મહાનમાં મહાન પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવામાં આવી એકાગ્રતા પથરા ફોડવાની સુરંગ કરતાંયે વધારે અસરકારક નીવડે છે એ દુનિયાનો અનુભવ છે.

એ યામુન ઋષિનું ધ્યાન વિસર્જન કરી હું આસપાસ જોઉં તો સ્વામી કે બુવા કોઈ ન મળે. તેઓ તો જરાક દૂર જઈને એક ઝૂંપડીએથી તાળું વલોવેલું માખણ ખરીદવામાં મશગૂલ હતા. હું પણ ત્યાં પહોંચ્યો. એ ગોરસ જાણે એ ઋષિનો જ પ્રસાદ હોય એવા ભાવથી આરોગીને અમે આગળ ચાલ્યા.

૩૨. રાણાગામ

ગંગાણી છોડી અમે આગળ ચાલ્યા. રિવાજ મુજબ સ્વામી ઝપાટાભિર સૌથી આગળ જાય, બુવા એમની પાછળ પાછળ સાથ રાખવા મથે, અને હું હરીફાઈમાં ન માનનાર મારી ગતિએ ધીમે ધીમે રસ્તો કાપું. ઝડપ અને થાક બન્ને સાથે મારી દોસ્તી ઓછામાં ઓછી. થોડુંક આગળ ગયા ત્યાં પહાડી વિચિત્ર પોશાક-વાળાં સ્ત્રીપુરુષોની નાનકડી છાવણી જોઈ. એ સ્થાયી ગામડું ન હતું, પણ કોઈ રખડતી ટોળીનો કામચલાઉ નિવાસ હતો. રખડતી ટોળીની સ્ત્રીઓના પહેરવેશમાં, હાવભાવમાં અને આંખોમાં એક જાતનું ઉગ્રપાણું અને લૂંટારાપાણું હોય છે. અબળા કે લલના એ નામ એમને માટે હોય જ નહીં. પાસે થઈને પસાર થાય તો મનમાં જરા બીક જ ઊપજે. રખડુ ટોળીનો બીજો ગુણ એમનું આળસ. કંઈ કામ કરવાનું હોય તો અચૂક આવડતની ઝડપથી કરી નાખે, અને ફરી આળસમાં ડૂબી જાય. જાણે ઈશ્વરે આટલો વધારે પડતો વખત શા માટે સરળ્યો હશે એની ચિંતામાં પડ્યા હોય અને આખરે કંટાળીને બગાસાંથી જ એ ભરી કાઢતા હોય એવું દેખાય છે. આ છાવણીથી રસ્તો કંઈક જમણી બાજુ એકાએક જતો હતો એટલે રસ્તો નક્કી કરવા માટે ઊભા રહેવું પડ્યું, ને પરાણે આ લોકોનું નિરીક્ષણ કરવું પડ્યું.

આગળ જતાં રસ્તો બહુ કઠણ આવ્યો. સ્વામી, બુવા ને હું અમે ત્રણ ભેગા થયા, અને રસ્તો કંઈ બાજુ હોઈ શકે એના વિચારમાં પડયા. આગળનો પ્રદેશ મોટા મોટા વીખરાયેલા, હાડકાં થઈ ગયેલા પથરાથી ભરેલો હતો, જાણે પાંચદસ પહાડ વચ્ચે સંકુલ યુદ્ધ થઈ ગયું છે અને હવે રણભૂમિ પર વિનાશના અવશેષ ઉપરાંત કશું રહ્યું નથી. જ્યાં જુઓ ત્યાં પથરા જ પથરા. દૂર નજર નાખતાં એક પહાડની બાજુ દેખાતી હતી. એ પણ પથરાના ઢગલાની જ બનેલી. અમે સહેજે વરતી શક્યા કે પૃથ્વીના પેટમાં કંઈ ઉત્પાત થયો હશે અને એક પહાડ ભાંગીને પથરાની રેલ ચાલી હશે.

હવે આ પહાડી રણક્ષેત્રમાંથી રસ્તો શી રીતે કાપવો? રણનદી જેવી યમુના વચમાં વચમાં 'મત જાઓ' કહેતી હતી. આખરે સ્વામીએ એક ઠેકાણે એક કામચલાઉ પુલ શોધી કાઢ્યો. દરેક પહાડીને પુલ બાંધતાં આવડવું જ જોઈએ. લશ્કરમાં કામચલાઉ પુલ બાંધનાર કુશળ લોકોની નોખી ટુકડી જ હોય છે. પહાડી માણસોને માટે પુલ બાંધવો એ જીવનકળા છે. એ પુલ ઉપરથી શરીરને બરાબર સાચવી અમે આગળ ગયા. આગળ જતાં એક પથરા તળે દબાયેલો એક કાગળનો કકડો મારા હાથમાં આવ્યો. એના પરનું અંગ્રેજીમાં છાપેલું લખાણ જોતાં ત્રિકોણમિતિના કેટલાક આંકડા એક કોઠામાં ગોઠવેલા દેખાયા. એ કાગળને મેં એની જીવનકથા ઘણી પૂછી, પણ ત્રિકોણમિતિના આંકડાના કોઠા બબડવા ઉપરાંત એ કશું કહે જ નહીં. જે ગણિત ન જાણે તેની આગળ વાત શી, એમ એને લાગતું હશે. કોઈ સરકારી અમલદાર અથવા સાહસિક પ્રવાસી આ રસ્તે ગયો હશે, બરફમાં સપડાયો હશે, અથવા વાઘવરુનો ભક્ષ થયો હશે; કોને ખબર? એનો સામાન પવન અને વરસાદમાં ઓગળી ગયો હશે. અહીં જે પહાડ તૂટી પડ્યો હતો એની તળે કોઈ મુસાફર દબાઈ ગયો હશે. અને એના કાગળમાંથી આ એક અવશેષ ઊડતો ઊડતો આકાશમાં વિહર્યો હશે, અને અંતે કશું જ ન સૂઝવાથી અહીં આવીને પડ્યો હશે. 'વારે ઘડીએ આમ નકામો શું ઊડે છે, છાનો સપનો બેસી જા' એમ કહી કોઈ પથ્થર એની છાતી પર સવાર થયો હશે અને એ કાગળ હવે કોઈ ઉદ્ધારક આવવાની વાટ જોતો અહીં પડ્યો હશે. કેટલાય દિવસ સુધી એ કાગળનો કકડો અહીંના 'લૅન્ડસ્લિપ'ની યાદગીરી તરીકે મેં મારી સાથે રાખ્યો હતો, પણ આગળ જતાં એનું શું થયું કોણ જાણે. એ કાગળનો કકડો મારી સાથે બોલ્યો હોત તો કદાચ મેં એને કોઈ પદાર્થસંગ્રહાલયમાં મૂક્યો હોત. ઘનઘોર ગંગલમાં જ્યાં મનુષ્યવસ્તીનાં નામનિશાન નથી, જ્યાં પહાડના ઉત્પાત અને જલપ્રવાહના પ્રપાત એની જ લીલા પથરાયેલી હોય, એવે ઠેકાણે માણસના ભેજમાં સરજાયેલી ત્રિકોણમિતિના કાગળનો કકડો જડે એનું વિસ્મય કેમ ન થાય?

મહામુસીબતે રસ્તો કાઢતાં કાઢતાં અમે આગળ ચાલ્યા. એટલામાં બે પહાડ વચ્ચે થઈને યમુના નદી ગૂઢ ભાવે આવતી દેખાઈ. પાણીનો રંગ અને પાણીની શાંતિ જોઈ ખાતરી થઈ કે અહીં ઊંડો ધરો છે. આગળ જવાનો રસ્તો ન મળે.

જમણી બાજુ ઊભો પહાડ અને ડાબી બાજુ પહાડના પગ ડુબાડતું પાણી. પાણીમાં પગ બોળ્યા વગર આગળ જવાય જ નહીં એવી ખાતરી કરી, પહાડની કેડને વળગી પાણીને કાંઠે કાંઠે પાણી કાપતા અમે આગળ વધ્યા. આમ પાણીમાંથી બહુ ચાલવાનું હતું નહીં, પણ પાણીએ અમારી ઠીક ઠીક સરભરા કરી. પાણીની ઠંડક ઘૂંટણ અને કેડથી ચડી હૈયા સુધી પહોંચી ગઈ.

હવે ચડવાનું આવ્યું. અંધારું વધતું ચાલ્યું. મહામુશ્કેલીએ રાણાગામમાં પહોંચ્યા. અહીં શનેશ્વર મહારાજ ગ્રામદેવતા તરીકે પૂજાય છે. એના લાકડાના મંદિરમાં અમે પહોંચી ગયા. એવો તો થાક ચડ્યો હતો કે ભયાનક ટાઢ હોવા છતાં પગ લાંબા કરીને જ સૂવાનું મન થતું. ગામડાના છોકરા કુતૂલવથી અમારું સ્વાગત કરતા હતા. શહેરના છોકરા હોય તો મુસાફરને એકાદ વાર્તા કહેવાનો આગ્રહ કરે. શહેર પાસેના ગામડાના છોકરા હોય તો સલામ કરી પૈસા માગે. આપણા તરફના ગામડાના છોકરા હોય તો જાત જાતના સવાલો પૂછે: ‘ક્યાંથી આવો છો? તમારા ગામમાં ફ્લાણું શું છે, ઢીંકણું શું છે?’ અહીંના છોકરા મુસાફર પાસેથી ‘સૂઈ દે, ધાગા દે, બિંદી દે,’ એ જ એક માગણી કર્યા કરે. પહાડી સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ કપાળ પર ચાંદ્રો કરી એના પર અબરખની અથવા બેગડની ચકતી અથવા તારા બેસાડી દે છે, એને એ લોકો બિંદી કહે છે. એ બિંદી ઉપર પહાડી છોકરીઓ વારી જાય છે. હિંદુસ્તાનમાંથી કોઈ મુસાફર પહાડમાં જાય અને સાથે સોયદોરો ને બિંદી રાખે તો ગમે તે ગામડામાં તેને આવકાર મળવાનો જ. મંદિરની આગલી ઓરડીમાં આપણા અખાડામાં કુસ્તીની જગા હોય છે એવો ખાડો હતો. એમાં અમે સૂઈ ગયા. એક પહાડી કૂતરો ઘુરઘુરતો અમારી ચોકી કરતો હતો. સામાન્યપણે એમ કહી શકાય કે, પહાડની ગાયો ઘેટાંબકરાં જેવડી નાની નાની હોય છે, જ્યારે પહાડી કૂતરા વાઘ જેવા મોટા હોય છે.

મધરાતે થાક ઊતર્યો ને પેશાબ કરવા હું બહાર ગયો. સામે પહાડનું એક મોટું શિખર અનંત કાળથી બરફ ઓઢીને સૂતું હતું, અને એના ઉપર ચંદ્રનો શીતળ પ્રકાશ સોનાના ઢોળની પેઠે ચળકતો હતો. મધરાતની ઢંગધડા વગરની કલ્પનાએ એ પહાડમાં મહાદેવનું માથું જ્યું. એ પેલું વિશાળ કપાળ, એની તળે પેલી બે આંખો જેવી ખીણો, અને વચ્ચેનું એ ચીબું નાક, અને એની તળે મોઢા સાથે એકરૂપ થયેલી વિચિત્ર દેખાતી એ હડપચી, અને બંને કાન તો જાણે રિસાઈને દૂર દૂર બેઠા હોય, અને મહાદેવનું એ માથું ટટાર રહેવાને બદલે થાકીને આરામ લેવા ઢળેલું હોય એવું દેખાતું હતું. આસપાસની ટાઢ તો માર્શલ લાંબી પેઠે મંદિરની અંદર જવા ફરમાવતી હતી. છતાં એ પહાડનું વિશાળ દૃશ્ય કેમે કર્યું પગ ઉપાડવા દેતું નહોતું. જે વખતે ચારેકોર પાણી થીજીને બરફ થઈ ગયું હતું તે વખતે કાવ્યતરસી કલ્પના એ સામેનું દૃશ્ય પીધાં જ કરતી હતી. આકાશમાં બૃહસ્પતિનો તારો વૃશ્ચિક રાશિ પર વિરાજમાન હતો.

સવાર પડી અને ગામડાના ભક્ત લોકો લાંબા લાંબા જાડા ડગલા પહેરીને મંદિરે આવવા લાગ્યા. હવે અહીં વધારે રહેવાની જરૂર નથી એમ સમજી અમે આગળ ચાલ્યા.

૩૩. જમનોત્રી

પહાડોમાં જ્યારે ધૂમસ હાય છે ત્યારે ઘણી વાર મુસાફર જાદુઈ દૃશ્યો જુઓ છે. જાદું દર્હી જેવું ધૂમસ ફેલાયું હોય એટલે આગળપાછળ એક હાથ કરતાં વધારે ભાગ્યે જ કશું દેખાય છે. સામસામા માણસ દોડી આવતા હોય તો બરાબર ભટકાય. એટલામાં જે વાદળાં વીખરાય અને સૂરજનાં કિરણ પોતાનો પ્રતાપ ચલાવી શકે તો એ જ ધૂમસ ત્યાં ને ત્યાં જ ઓગળી જાય છે ને મોટી વિશાળ સૃષ્ટિ એકાએક છતી થાય છે. આશ્ચર્યમગ્ન થઈ આમતેમ જોઈએ છીએ એટલામાં અદેખાં વાદળાં આકાશનાં કબાટ એકદમ બંધ કરી દે કે તરત આપણે ધૂમસના ક્ષીરસાગરમાં મગ્ન થઈએ છીએ ને પછી કશું જ દેખાતું નથી. આ ઈંદ્રજાળ જોવાની કંઈક ઓર જ મજા હોય છે. યાદદાસ્તના આકાશમાં જ્યારે વિસ્મૃતિનાં વાદળાં ઘેરાય છે ત્યારે સ્મરણયાત્રાનું પણ એમ જ થાય છે. મુસાફરીનાં અમુક સંસ્મરણો કુતૂહલ કે નિરીક્ષણને લીધે વરસોનાં પટલ ભેદી તોજાં ને તોજાં દેખાય છે, જ્યારે મોટા મોટા ભૂમિભાગ વિસ્મૃતિના ધૂમસ પાછળ ભૂંસાઈ જાય છે. રાણાગામ છોડયું અને જમનોત્રી આવી પહોંચ્યા એ વચ્ચેનો મુલક કેવો હતો, એમાં શું શું જોયું એ કશું જ હવે સ્મૃતિની પહોંચમાં આવી શકે એમ નથી. એ ગયું, સફળતાપૂર્વક ગયું, સદાને માટે ગયું. પાંચ પાંચ દસ દસ ડગલે થાક ખાવાને થોભવું પડતું હતું, પણ જરાક ઊભા રહ્યા કે તરત ઠંડો પવન અમને પંખાળી ફરી તાજ બનાવતો, એટલું જ હવે યાદ છે.

વિસ્મૃતિના પટલમાંથી બહાર નીકળતાં, જમનોત્રીની ખીણમાં નદીની જમણી બાજુનો ઊંચો પહાડ અમે ઝપાટાભેર ઊતરીએ છીએ એવું ચિત્ર નજર આગળ ઊભું થાય છે. અને તે વખતે મારી આત્મકથાનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં પ્રકરણો બુવા આગળ હું ઉઘાડતો હતો એ પણ યાદ આવે છે.

પહાડની ભયાનક ભૂમિમાં દરેક નદીને બંને બાજુએ રખેવાળ પહાડ હોય જ છે. પણ યમુના નદીએ જમનોત્રીની આસપાસ જેવા રખેવાળનો સાથ બાંધ્યો છે તેવા જવલ્લે જ બીજી કોઈ નદીના ભાગ્યમાં આવ્યા હશે. હિમાલયનાં અસંખ્ય ભવ્ય દૃશ્યોમાં જમનોત્રી આગળનું દૃશ્ય એના શૈત્યપાવનત્વથી અને ભીષણ ગાંભીર્યથી જુદું જ પડે છે. (એનું વર્ણન 'યમુનારાણી'*વાળા લેખમાં કાંઈક આપ્યું છે. જે દૃશ્યે હૃદયનો ખૂણખૂણો હચમચાવી નાખ્યો હોય એનું વર્ણન એક વાર

* જુઓ 'જવનલીલા'માં પ્રકરણ ૬૬.

એક- રીતે કર્યા પછી એને બીજી રીતે વર્ણવવાનું આપણને ગમે નહીં. અને એક જ વસ્તુ એક જ રીતે અનેક વાર કહ્યા કરવી એ પણ બરાબર ગણાય નહીં.)

પણ એ શીતપ્રદેશમાં કાલિદેહીને કિનારે વસતા અસિત ઋષિનું ફરી ફરી સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી. ચારેકોર ધોળા ધોળા બરફના પહાડમાં અસિત ઋષિ કેવા શોભતા હશે! જેની જીવનભેદી કલ્પનાઓ ખીલવા માટે જમનોત્રી કરતાં ઊતરતું સ્થાન કામ ન આવ્યું તે ઋષિની સાધના કેટલી ઉગ્ર હશે! અહીં રહ્યાં એ ઋષિ-એ ભૂત અને ભવિષ્યકાળના ઈતિહાસમાં કેટલાં સૌકાંઓ સુધી નજર ફેંકી હશે! માનવકલ્યાણના અનેક સંકલ્પો એણે અહીં સેવ્યા હશે. એની જ અસર આજની આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં સૂક્ષ્મરૂપે કામ કરતી હોય તોયે આપણને એની શી રીતે ખબર પડે? અહીંના ગરમ કુંડો જોઈને એ ઋષિએ આ સ્થાન પસંદ કર્યું હશે એમ માનવા કરતાં, એણે અહીં નિવાસ કરવાનું નક્કી કર્યા પછી એના સંકલ્પને બળે વિવશ થઈ કુદરતે અહીં ઉજળાં ઝરાણાંઓ પોતાના નિઃશ્વાસ તરીકે મોકલ્યાં છે, એમ માનવા તરફ મારું મન વધારે ઢળે છે. અહીંના પાણીમાં ગંધકની ગંધિય નથી. મોટું એન્જિન ચાલતું હોય તેમ પૂક-પૂક-પૂક એનું ગાયન ચાલ્યાં કરે છે.

લાંબી મુસાફરીને અંતે ઘેર પહોંચ્યા હોઈએ એટલા આનંદથી રાત અમે ત્યાં ગાળી. ગરમી અને ઠંડી વચ્ચે પાસાં ફેરવતાં રાતની એકેએક પળની મીઠાશ અમે અનુભવી શક્યા: એકે કલાક અમે ગાઢ નિદ્રામાં ખોયો નહીં. શું આવાં સ્થાનો કુદરતે કયા હેતુ વગર જ નિર્માણ કર્યાં હશે? આજે કોઈ મહાન સંકલ્પેય સેવતું નથી અને એની સાધનાયે કરતું નથી. આજે તો આવાં સ્થાનો ભક્તિની તૃપ્તિને અર્થે અને કાવ્યના ઉન્માદને અર્થે કામનાં છે. સાધના આપણા જીવનમાંથી નીકળી ગઈ છે, તેથી જ આવાં સ્થાન સાધક-વિહોણાં થઈ પડ્યાં છે.

૩૪. ઉપરીકોટની ચડાઈ

જે મોતીને વીંધ પડેલું નથી હોતું તેની કિંમત વધારે ગણાય છે. શકુંતલાને જોઈને દુષ્યન્તને પણ અનાવિદ્ધં રત્નમ્નું સ્મરણ થયું હતું. જમનોત્રીનું તીર્થસ્થાન કંઈક એવું જ ગણાય. સામાન્ય યાત્રીઓને બદરીનારાયણ કરતાં કેદારનાથનું આકર્ષણ ઓછું અને ગંગોત્રી કરતાં જમનોત્રીનું ઓછું. એમાં વળી જમનોત્રીનો રસ્તો આવતાં-જતાં મહામુશ્કેલીનો. એટલે દેહરખા યાત્રીઓ આ બાજુ આવે જ નહીં. પરિણામે આ બાજુની પ્રજા પણ ઓછી ધૂર્ત-સાવ ભોળી કહેવાય. અહીંના પંડાઓમાં ગરીબાઈ અને માગણવૃત્તિ ઢાંકવાની લુચ્ચાઈ જરાયે ન મળે. એમનો ખોરાક સાવ સાદો. કોઈ માંદું પડે તો મરી, જીરું, તજ, લવિંગ કે સુંક જેવી ઔષધિ વાપરી કે સાજું થાય. અહીં હું પ્રથમ અનુમાન કરી શક્યો કે, આપણે આપણો સ્વાદ બગાડવા માટે અને હોજરીને આખો જન્મારો અકળાવવા

માટે મસાલા તરીકે જે વસ્તુઓ ખાઈએ છીએ તે મૂળે બિચારી ગંભીર માંદગીને પ્રસંગે દવા તરીકે જ વપરાતી હતી. માણસે જ્યેથું કે અપચો થાય તો આવી ગરમ વનસ્પતિથી તે મટી શકે છે. એટલું જ્ઞાન થયા પછી ખાવામાં સંયમ રાખે તો તે માનવી શાનો? અપચો થાય એમાં આપણી આબડ જાય છે એ વસ્તુ માણસ ભૂલી ગયો. એ થોડો જ પશુ છે કે કુદરતને વફાદાર રહે? અને પડવાની છૂટ છે, ત્યારે પડ્યા વગર સમાધાન શું? માણસે વધારે ખાઈને એની સાથે અપચાની દવા ખાવાનો નિત્ય-નિયમ કર્યો અને કુદરત સામે વેર વાળ્યું. એ દવાનો ચસકો લાગ્યો, એટલે એ દવા મટી મસાલો બન્યો, મસાલો ખાતા છતાં જ્યારે અપચો થવા લાગ્યો ત્યારે હવે શું કરવું એ મૂંઝવણમાં માણસજાત પડી છે. અહીંના પહાડી લોકો હજી સુધારાને લીધે એટલા બગડ્યા નથી. મરી, તજ, લવિંગ એમને માટે હજી દવા જ છે—આટલું લખ્યા પછી યાદ આવે છે કે મારી યાત્રા ગઈ પેઢીમાં કરેલી. આજે જન્મનોત્રી પાસેના સમાજમાં સુધારો ને પ્રગતિ પેસી ન ગયાં હોય એમ બને?

જન્મનોત્રીથી અમે રાણાગામ પાછા આવ્યા અને ત્યાંથી ઉપરીકોટની ચડાઈ ચડી ઉત્તરકાશી તરફ જવાનો સંકલ્પ કર્યો. વાતાવરણમાં ઉપરીકોટ આવ્યું અને ઉપરીકોટનું માહાત્મ્ય અથવા દૌરાત્મ્ય દરેકને મોઢે સાંભળાવા લાગ્યું. એક જાણે કહ્યું, “અરે, તમે અહીં ક્યાંથી આવ્યા? ઉપરીકોટ ઓળંગવો એ કંઈ સહેલો વાત છે? ‘કાબુલકી લડાઈ ઓર ઉપરીકોટકી ચડાઈ’ જે જીતે તે શૂર.” આગળ જતાં અનુભવ પણ એવો જ થયો.

અહીં રસ્તામાં અમે પહાડી ધાર્મિક નાચ જોયો. પહાડી લોકોનો ચહેરો હિંદી અને ચીની ઢબના મિશ્રાણનો હોય છે. એમના મોઢા ઉપર સ્વાસ્થ્ય જેવું લાગતું જ નથી. રોવાની અને હસવાની એક્સામટી તૈયારી કરી હોય એવું એમનું મોઢું હોય છે. ઠંડી હવાને કારણે એમને જાડાં ઊંની કપડાં પહેરવાં પડે છે. પગે જાડા જાડા જોડા. એમાં પણ ઉપરની બાજુએ ઊંની જાળીની ભાત. આખું ધ્યાન (સ્વાંગ) બહુ મજાનું લાગે છે. એ લોકો એક મંદિર આગળ નાચતા હતા. એમાં ઘરડા પણ હતા ને યુવાનો પણ હતા. કેટલાંક લોકોએ પહાડી પાતળા પથરાની તકતીઓ પીઠ પર બાંધી હતી અને એની સાથે જ નાચતા હતા. એ નાચમાં નહોતું લાસ્ય કે નહોતું તાંડવ. છતાં કોઈ પણ ક્રિયા અમુક નિયમસર ફરી ફરી થાય એટલે એમાંથી કંઈક ભાવ તો પેદા થાય જ. ગભરાયેલી ભેંસો એકની પાછળ એક દોડ્યા કરે એટલે જેવી રમૂજ પડે એવી જ રમૂજ આમાં પડતી હતી. પણ હું એ નાચ પાછળ શી ધાર્મિક ભાવના સમાયેલી છે એનો જ વિચાર કરતો હતો. અને આ પથરાનું પ્રયોજન શું? મને લાગ્યું કે, આવા પથરા દૂરથી આણી, પથરા સાથે નાચ કરી, પછી એ મંદિરને અર્પણ કરવામાં કંઈક વિશેષ પુણ્ય હશે, કેમ કે એ મંદિરનું છાપરું પથરાની એવી તકતીઓનું જ બનેલું હતું. પથરાનો આકાર ચોરસ કે લંબચોરસ કરવાનો એ લોકો જરાયે પ્રયત્ન કરતા નથી—છાપરા પર

જેમતેમ ગોઠવી દે છે. પણ છાપરું કોઈ પણ ઠેકાણે વધારે પડતું જાડું કે બેડોળ થાય નહીં એટલી કળા એમનામાં હોય છે. અને અંદર પાણી કે બરફની બિલકુલ બીક નહીં.

ઉપરીકોટની ચડાઈની શરૂઆતમાં જ પગ લપસવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે માણસ મૂળે ચોપગું જનાવર છે એનો પુરાવો આપવો પડ્યો. ભીની જમીનમાંથી બહાર નીકળી આવેલાં મૂળિયાંને પકડીને ઉપર ચડી શકાય. આજની ચડાઈ કઠણ છે એમ જાણીને બુવાએ અમને સવારે નાસ્તો ઠીક ઠીક આપ્યો હતો. એ લઈને અમે ચાલવા લાગ્યા હતા. ચાલવા લાગ્યા કહેવા કરતાં રિસાયેલા પહાડ સાથે અનુનય કરવા લાગ્યા એમ કહીએ તો વધારે સારું ગણાય. અમે થોડાક આગળ ગયા ને રિવાજ પ્રમાણે અમારા કુઝી થોડાક પાછળ રહ્યા. ઉપર કયાંય મનુષ્યવસ્તીનું નામ-નિશાન નહીં. કોઈ કોઈ ઠેકાણે જંગલમાં એવાં તો સુંદર ફૂલો ખીલેલાં કે પાસે જ ક્યાંક કોઈ ઋષિનો આશ્રમ હોવો જોઈએ એવી અપેક્ષા મનમાં પેદા થાય. એકલું જંગલ હોય તો એક જ જાતનાં ફૂલો ચારેકોર દેખાય. પણ અહીં તો જાતજાતના છોડવાની ફૂલગૂંથણી પણ દેખાઈ આવતી. અહીંની કુદરતમાં ઉડાઉપાણા સાથે રમતિયાળપણું પણ હશે એમ કોણે ધાર્યું હતું? માઈલના માઈલ ચાલીએ તોયે મનુષ્યવસ્તીનું શું, કોઈ માણસનું પણ દૃશ્ય ન મળે. અમારા ત્રણમાં રસ્તો ભૂલી જવાની કળા એકલા બુવાએ જ સાધ્ય કરી હતી. અમને અચૂક રસ્તો જડે તો બુવા અચૂક આડે રસ્તે જઈ ક્યાંક ભટકાવાના. જંગલમાંથી જતાં પણ ગોઠણ કે કોણી આડ સાથે એમની જ અથડાવાની.

આખરે ઉપરીકોટને શિખરે પહોંચ્યા. જ્યાં જુઓ ત્યાં બરફ જ બરફ. પાણીને અભાવે એ બરફ તોડીને અમે જરા જરા પાતા. ગુલકંદમાં જેવી સાકરની કણી હોય તેવી બરફની કણી આ પહાડી બરફમાં હોય છે. બરફ ખાવામાં મજ તો બહુ પડે છે, પણ તરસ દિપાવવાનું કામ એનું નહીં.

આટલી જબરદસ્ત ચડાઈ ચડયા પછી ભૂખ લાગે તો ભૂખનો વાંક કેમ કહેવાય? પણ ખાવાની શી વ્યવસ્થા? પહાડના શિખર પરથી ગમે તે દિશાએ નજર ફેરવીએ તોયે બાદરુ કે કૈરાસિંગ નજરે પડે જ નહીં. મારી ધીરજ ખૂટી. મેં કુઝીઓ ક્યાં હશે, ક્યાં ગયા હશે, લપસીને ક્યાંક પડયા તો નહીં હોય એવી એવી ચર્ચા શરૂ કરી. એ ભાગી ગયા હશે, એવી તો શંકા સરખી પણ અમને કોઈને આવી નહીં. પહાડી લોકોનો સ્વભાવ ભાગી જવાનો નહીં અને સરકારી અમલદાર આગળ જો કરાર નોંધાયો હોય તો કોઈ ભાગવાની હિંમત પણ ન કરે. એ લોકો પરનો સરકારી જપતો લગભગ ગુલામો જેવો છે.

શિખર પર એક મોટો પથરો જરાક ઢળતો છે. એટલે એની સોડમાં વરસાદ સામે આશ્રય જેવું કંઈક મળી શકે છે. અહીંના લોકો એને ગુફા કહે છે. પડું પડું થયેલી દીવાલ જરા ઢળી હોય તો એને આપણે ગુફા કહી શકીએ ખરા? પણ આ પહાડ ઉપર એટલી જ એક ગુફા છે કે જ્યાં આકાશના તોપખાના સામે માણસ બચી જવાની કંઈક આશા રાખી શકે.

આ પ્રદેશમાં આ ઋતુમાં વાદળોનો કાર્યક્રમ ભારે નિયમિત હોય છે. રાત્રે જ્યાં ત્યાં ખીણોમાં વાદળો સૂતાં હોય છે. આઠ-નવ વાગ્યે બગાસાં ખાતાં ઊઠે. ધીમે ધીમે લપસતાં લપસતાં - પણ લપસીને નીચે ન જતાં ઉપર જાય છે એટલે એમને તો ઊપસતાં ઊપસતાં કહેવું જોઈએ ને? - ખીણની ટોચે પહોંચે છે. પછી ઊડવું કે ન ઊડવું એની લાંબા વખત સુધી ભવતિ-ન-ભવતિ (ગડમથલ) મનમાં ચલાવી આખરે પાંખો ફફડાવવાનો અવાજ કર્યા વગર ઉત્તર તરફ ચાલ્યાં જાય છે. બધાં જ ઉત્તરે જાય છે, જાણે સૈન્ય ભેગું કરવાનો 'સમય' ત્યાં જ હોય. ત્યાં બધા મળીને રણ-નીતિની મંત્રણા લગભગ ત્રણ વાગ્યા સુધી ચલાવે છે. ત્રણ સવા ત્રણ થવા આવ્યા કે એમની દક્ષિણની ચડાઈ શરૂ થઈ. જ્યાં જરૂર જણાય ત્યાં વચમાં વચમાં થોડાં થોડાં વાદળો તૂટી પડે છે ને નીચલી સૃષ્ટિને ચીત કરે છે. ઉપરનાં વાદળો જીતના આનંદમાં આગળ જાય છે. ઉપરીકોટ જેવા મોટા પહાડ ઉપર નાના કરા પાડયે શી રીતે ચાલે? ત્યાં તો લીંબુ અને કેરી જેવડા મોટા કરાનું જ તોપખાનું ચાલવું જોઈએ. અહીંના લોકો એને 'ઓલે' કહે છે. ઓલાંનું નામ સાંભળીને સ્થાનિક પહાડી પણ ધ્રૂજવાનો; કેમ કે કરાનો એક પણ પથરો લમણા પર વાગ્યો કે માણસ ત્યાં ને ત્યાં કાચમનો બેસી જવાનો. અમારી છત્રીઓ અમે કુહી-ઓને આપી રાખતા. આખો દહાડો ભીંજાઈએ એ તો ઈષ્ટાપતિ જ હતી. ચાલીને શરીરમાં ગરમી આવી હોય એ કંઈ ઓછી થાય. આટઆટલું ચાલે ને ધરાઈને ખાય તે માંદો શાનો પડે? રાતવાસા માટે પથારી-કપડાં માત્ર ચૂકાં હોવાં જોઈએ, નહીં તો તાપણીનું ધરણ લેવું પડે.

એને આ પહાડ ઉપર કુહી પણ છત્રી ઉઘાડવાની હિમત શી રીતે કરે? કરાને હાથે છત્રીની ચાળણી થોડી જ બનાવવાની હતી?

ગુફા આગળ અમે પહોંચ્યા અને તાકી તાકીને ચારેકોર જોયું. ચર્યાનો અંત આવ્યો, પણ અમારા કુહીને અમારી દયા ન આવી. એકે દર્શન ન દે. ત્રણ તો વાગવા આવ્યા હતા. એટલે અહીં રહેવામાં પણ સલામતી ન હતી. એટલામાં દૂરથી કેટલાક યાત્રીઓ આવતા દેખાયા. થોડીક વારમાં તેઓ નજીક આવ્યા. ભગવાન મળ્યા જેટલો અમને આનંદ થયો. અમારી મૂંઝવણ જાણી એ ગરીબ લોકોએ અમને લોટ, મીઠું, તવો, લાકડાં વગેરે થોડુંક થોડુંક આપ્યું અને કહ્યું, "જેજે, રાંધવામાં બહુ વખત નહીં લગાડતા. હમણાં 'ઓલાં' પડશે. અમારી થોભવાની હિમત નથી. અમારાં વાસણકૂસણ નીચલા ગામડામાં અમને આપી દેશો તો ચાલશે." અમારા જવાબ માટે પણ તેઓ ન થોભ્યા. બુવાએ રોટલા ઘડયા. મેં કે સ્વામીએ બરફ કૂટીને પાણી બનાવ્યું. મીઠાની મદદથી અથવા ખરું કહીએ તો વરુના જેવી ભૂખની મદદથી રોટલા ગળે ઉતાર્યા અને અમે પણ પહાડ ઊતરવા લાગ્યા. અમે મોડા પડયા હતા એટલે અમારે ઉતાવળે જવું પડ્યું. પહાડ ઊતરતી વખતે અમે ત્રણપગ થતા હતા એ તો મેં કહ્યું જ છે. એક પગ ઊતરી જાય એ પોસાય, પણ હાથની લાકડી ભાંગી જાય કે ભૂલી જવાય એ અહીં ન પોસાય.

નીચલા ગામની નજીક અમે પહોંચ્યા ત્યાં તો અમારા હિતકર્તા યાત્રાળુઓ અમને મળ્યા. અમારી ઝડપ જોઈ તેઓ તાબુબ થયા. એક જણે કહ્યું કે એમનામાંની એક ડોસી પગ લપસવાથી પડી. એવી તો ગબડી કે સૌએ એની આશા છોડી હતી. પણ સદ્ભાગ્યે નીચલી બાબુ એક યાત્રાળુ ઊભો હતો તેની નજર ગઈ ને એણે પોતાની લાંબી લાકડી ડોસીના અવતારની આડે મૂકી. આખી સાંજ બધા વચ્ચે એ જ એક વાતોનો વિષય થઈ પડ્યો.

પહાડમાં આણીને પ્રસંગે જમણે અમને મદદ કરી હતી અને અમારા પર આટલો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો એ લોકો કંઈ અમીર ન હતા. આખો જન્મારો જ્યારે વૈતરું કરે ત્યારે એક યાત્રા જેટલા પૈસા બચાવે. આ યાત્રા એમને માટે કુદરતનું સૌંદર્ય નિહાળવાની સહેલ નહોતી, પણ આખા જીવતરનું સાર્થક્ય કરવાની એકમાત્ર તક હતી. બાર બાર વરસ વેઠ કરીને કેટલાયે ગરીબો પરણે છે. કેટલાક ત્રીસ-ચાલીસ વરસ પેટે પાટા બાંધીને રહેવાનું ઘર ઊભું કરવા પામે છે. એ જ રીતે પરમાર્થને પરમ અર્થ માનનાર આ ભક્તો આખા જન્મારાની કમાણી ભેગી કરી આવી યાત્રાએ ઊપડે છે. સહીસલામત પાછા ઘેર પહોંચ્યા તોયે શું અને રસ્તામાં જ દેવ થયા તોયે શું? સાર્થક્ય તો સરખું જ. એવા લોકો બીજા યાત્રાળુઓને વિનાસાંકોયે મદદ કરે એ ત્યાગ હોવા છતાં એમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈને લાગતું નથી. મનુષ્યના હૃદયમાં માનવપ્રેમ, પ્રાણીપ્રેમ વસે છે એટલા માટે જ માનવીની હસ્તી ટકી છે, નહીં કે પોલીસ અને ફોજથી કે એમને હાથે અમલમાં મુકતા કાયદાકાનૂનથી.

નીચલા ગામડામાં પહોંચ્યા તો મંદિર અને ધર્મશાળા ચિકાર ભરાઈ ગયાં હતાં. આંગણામાં પણ લોકો પડ્યા હતા. આંગણાની આસપાસ દીવાલ હતી. દીવાલ સાથે ઓટલો હતો. એ ઓટલો ખાલી જોઈ બુવાએ ઉતાવળે ઉતાવળે પોતાની પથારી ત્યાં પાથરી. પણ એમાંથી એક વિદન ઊભું થયું. ગામડાના લોકો એકદમ બુવા સામે ઊતર્યા. તેઓ શું બોલે છે એ અમે ન સમજીએ. કારણ તો ધ્યાનમાં આવે નહીં, અને કોઈ ધીરજથી વાત કરે નહીં. બુવા હેબતાઈને શંભી ગયા; જ્યારે બુવાના આચરણમાં ધાર્યો ફેરફાર ન જોઈ સ્થાનિક લોકો સારી પેઠે ચિડાયા. યાત્રાળુઓ શું ચાલે છે એ જોતા હતા. આખરે મામલો મારામારી પર આવશે એમ લાગ્યું. આખા દિવસના થાક પછી થોડો પંચરીપાક ઉપયોગી તો નીવડત, પણ એ અમારા નસીબમાં ન હતો તેથી એક જણે અમને મામલો સમજાવ્યો કે, એ ઓટલો ઓટલો નથી પણ પાંડવોની બેસવાની જગા છે!! મેં લોકોને મારી ઢબે સમજાવ્યું કે બુવાને આવી સ્થિતિમાં ઓટલો તો શું ઈન્દ્રપ્રસ્થ હસ્તિનાપુરનું રાજપાટ મળે તોયે એનો એ લોભ રાખે એવા નથી. પ્રસંગ સમજી મેં તરત ધર્માત્માનો અવતાર ધારણ કર્યો અને લોકોની આટકણી કાઢી કે, જ્યાં પાંડવો વસે છે ત્યાં નથી તુળસીનો ક્યારો, નથી ચડાવ્યાં ફૂલો, અને નાના છોડવાની વાડ પણ નથી, એ કેટલી બેદરકારી! હુમલો કરવા આવેલા ગામડિયા ગરીબ ગાય

જેવા થઈ પોતાનો બચાવ કરવા લાગ્યા કે, ‘અમે ગામડાના રહીશ, આટલું ક્યાંથી જાણીએ?’

રાત્રે મેં ન ખાધું. આખી મુસાફરીમાં ભૂખ્યા રહ્યાનો આ એક જ દાખલો. મને સ્મરણ થયું કે એ દિવસ મારી માતાનો શ્રાદ્ધદિન હતો. સ્વામીએ કહ્યું, ‘કાલે સવારે ઊઠીને ખૂબ ચાલવાનું છે. અત્યારે ન ખાય એ કેમ ચાલે?’ મેં જવાબ વાળ્યો, ‘કાલે પણ ઉત્તરકાશી પહોંચ્યા પછી જ ખાઈશ.’ અહીં મંત્રયુક્ત શ્રાદ્ધ કરવાની સગવડોયે નહોતી અને મારી શ્રાદ્ધાયે નહોતી. સવારે વહેલા ઊઠીને અમે ચાલ્યા. દસેક માઈલ ચાલીને ઉત્તરકાશી પહોંચ્યા.

૩૫. ઉત્તરકાશી

ગંગા નદીનો પ્રવાહ ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પછી મોટે ભાગે પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાએ જ વહે છે, એટલું હિંદુસ્તાનનો નકશો સહેજ જોવાથી પણ ખબર પડે એમ છે. આવા આ લાંબા પ્રવાહમાં કોઈ પણ ઠેકાણે જે નદીનો પ્રવાહ દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ જાય તો એ એક મોટું આશ્ચર્ય ખરું. આવી ઉત્તરવાહિની ગંગા ત્રણ ઠેકાણે છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે, કાશી-બનારસનું માહાત્મ્ય એ જ કારણે છે કે ત્યાં ગંગા ઉત્તરવાહિની છે. એવી જ રીતે હિમાલયના પહાડમાં ગંગાનો પ્રવાહ દક્ષિણથી ઉત્તરે વહેતો જોઈ એ અદ્ભુત દૃશ્ય આપણા પૂર્વજોને કાવ્યમય લાગ્યું હતું, એટલે એમણે એનું નામ ઉત્તરકાશી પાડ્યું. એક વાર કાશીક્ષેત્ર તરીકે એને સ્વીકાર્યા પછી કાશીમાં આવેલા બધા મુખ્ય મુખ્ય દેવોની અહીં પણ સ્થાપના કર્યે જ છૂટકો. ઉત્તરકાશીમાં કાશીવિશ્વનાથ છે, બિંદુમાધવ છે, મણિકર્ણિકા છે, દત્તાત્રેય અને પરશુરામ છે. જેટલું કાશીમાં છે તે બધું નાના પાયા પર ઉત્તરકાશીમાં મળવું જ જોઈએ. (ઉત્તરકાશીમાં વાંદરા નથી એનો ઈલાજ નથી. વનગાયો ખૂબ છે.)

ઉત્તરકાશી બે પહાડ વચ્ચેની એક પહોળી વિશાળ ખીણમાં આવેલું છે. ઉનાળામાં અહીં ઘણા સાધુઓ રહે છે. અને કેમ ન રહે? જે ગૃહસ્થ છે, ઘર સાથે બંધાયેલો છે, તે માણસ હોવા છતાં સ્થાવર બની જાય છે. ઉનાળો હોય કે શિયાળો, વરસાદના દિવસો હોય કે પાનખરના, એ પોતાનું સ્થાન છોડી ન શકે. આજીવિકાને અંગે પણ એને એક જ સ્થાને ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. સાધુઓ તો અનિકેત અનગારિક; એ શા માટે બારે માસ એક ઠેકાણે પડ્યા રહે? દિવાળીના ઉત્સવ માટે સાધુઓ અમૃતસર જાય, શિયાળો હૃષીકેશની હૂંફાળી ખીણમાં ગાળે, અને ઉનાળો આવ્યો એટલે ગિરિઆરોહણ કરી ઉત્તરકાશીએ પહોંચી જાય. દુનિયાનો વધુમાં વધુ આનંદ અમીર અને ફકીર માટે જ છે; ફરક એટલો જ કે ફકીરને ફિકર નથી હોતી. ઉનાળામાં ઉત્તરકાશીની હવા બહુ ખુશનુમા હોય છે. હિમાલયની પ્રાણદાયી હવા, પહાડના ઘઉંનો પૌષ્ટિક ખોરાક, અને ગંગાનાં અમૃતજળ. અહીંના

સાધુઓ ચાર મહિનામાં એવા તો લાલબુંદ અને અલમસ્ત બની જાય છે કે એક એકનું શરીર જોયા જ કરવાનું મન થાય. એ લોકો અન્નછત્રની તૈયાર રસોઈ જમે છે, અંદર અંદર જાતજાતની ચર્ચાઓ કરે છે, પહાડમાં મોજ પડે તેમ ધૂમે છે, અને જતા-આવતા યાત્રીઓને આશીર્વાદ આપે છે. કંઈ આચરકૂચર ખાવાની ઈચ્છા થાય તો એની ભિક્ષા આસપાસની ભલી પહાડી સ્ત્રીઓ પાસેથી મળ્યા વગર રહે નહીં.

ઉત્તરકાશીમાં કેટલાક સાધુ ચાર-પાંચ મહિના માટે પોતાની કોલેજ પણ ખોલે છે. ભારેમાં ભારે વિદ્વાન સંન્યાસીઓ અહીં આવીને રહે છે, વિરક્તભાવે વેદાંતની ચર્ચા કરે છે, જેની શ્રદ્ધા હોય તેને ખંતપૂર્વક ભણાવે છે, અને ચિરંતન શાંતિમાં જીવન વ્યતીત કરે છે. અજાયબધર સાથે જે પ્રાણીસંગ્રહ હોય છે એમાંના વાઘ-સિહને જેમ રોજ પ્રેક્ષકોનો ઉપદ્રવ સહન કરવો પડે છે, તેમ અહીંના સાધુઓને યાત્રાળુઓનો ઉપદ્રવ સહ્યા વિના છૂટકો નથી થતો. ‘સ્વામીજી મહારાજ, દર્શન દો.’ ‘સ્વામીજી મહારાજ, કુછ ઉપદેશ સુનાઓ.’ ‘સ્વામીજી મહારાજ, આટલો સૂકો મેવો ખાઓ.’ ‘સ્વામીજી મહારાજ, આ મારી વહુને આશીર્વાદ આપો.’ ‘સ્વામીજી મહારાજ, આ નજીકની ધર્મશાળા સુધી આવી થોડી ભિક્ષા ગ્રહણ કરો. જમનારા બધા આપની રાહ જોઈને બેઠા છે.’ એમ કાંઈ ને કાંઈ હેરાનગત એમને માટે રહેવાની જ.

અમે કાલીકમલોવાલાની મોટી ધર્મશાળામાં બે દિવસ મુકામ કર્યો. ધર્મશાળા છેક જ ગંગાને કિનારે. પાણીમાં ઊતરવા માટે સરસ ઘાટ. બજાર, ડાકઘર બધી સગવડ અહીં હતી. નદીમાં સરસ સ્નાન કરી હું કેટલાક સંન્યાસીઓ સાથે વાટે ચડ્યો. બુવાંએ મુસાફરી માટે કેટલીક વસ્તુઓ ખરીદવાનું ગોઠવ્યું. અને સ્વામીને અહીં ડાકઘર હોવાનો એટલો તો આનંદ થયો કે કાગળ પર કાગળ લખવાનું એમનું ચાલ્યું. સાંજે એક મંદિરમાં એક સાધુને દર્શન અમે ગયા. વિદ્વાન અને યોગી હોવાની એમની ખ્યાતિ હતી. અહીં એક મહારાષ્ટ્રી દંડી સંન્યાસી સાથે કંઈક ઓળખાણ થઈ. એ મૂળ પંઢરપુર તરફના રહીશ. એમણે અમારી સાથે મરાઠીમાં બોલવાનો ખૂબ લહાવો લૂંટ્યો. અહીં સ્થાયી રહેનાર સંન્યાસીઓ કેવા હોય છે એની વિગત-વાર માહિતી આપતાં તેઓ ચૂક્યા નહીં. અહીંની પહાડી ભાષાના કેટલાક સુનંદા શબ્દો સાથે એમણે અમારો પરિચય કરાવ્યો. આ સંન્યાસી શરીરે સુકવકડી, મોઢા-માંથી દાંતોએ રાજનામું આપેલું છતાં એમનો વિનોદ, ટીખળી અને વાતોડિયો સ્વભાવ, અને હાસ્યરસ જમાવવાની હથોટી, એમાંનું એકે એમણે છોડ્યું નહોતું.

ઉત્તરકાશીમાં આરામ કરી અમે ભટવાડી ગયા. ભટવાડીનું પ્રાચીન નામ ભાસ્કરપુરી. ભાસ્કરનું ભટ શી રીતે થયું એ કોઈએ અમને સમજાવ્યું નહીં. એક પૈડાના રથને સાત ઘોડા જેડી અખંડ દોડનાર સૂર્યનારાયણ ભટ એટલે બહાદુર વીર છે ખરો. ભટવાડીમાં જોવા જેવું કશું નહોતું. પણ અમે અમારો વધારે પડતો સામાન અહીં એક દુકાનમાં રાખીને આગળ ગંગોત્રી જવાનું કર્યું, તેથી એ સ્થાન

ધ્યાનમાં રહ્યું છે. ગંગોત્રીથી પાછા આવતાં ભટવાડીથી જ કેદારનાથ જવાનો રસ્તો ફંટાય છે.

ભટવાડી ઓળંગીને આગળ ગયા અને સૃષ્ટિએ એકાએક નિતાન્તરમણીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ઊંચાં ઊંચાં ઝાડ, એની લાંબી લાંબી પણ નીચી નમેલી ડાળો, નદીનો પટ, એમાં અખંડ સ્નાન કરનાર ઋષિ સમા ગોળમટોળ પથરાઓ, સુગંધી હવા, - જે જુઓ તે આકર્ષક. મને કંઈક ખ્યાલ છે કે અહીંથી સત્યનારાયણ જતાં અમારે એક વાર ગંગા નદી ઓળંગવી પડી હતી. અહીં પાસે જ એક મોટો ધોધ છે. એનું વર્ણન સ્વામી અને બુવાએ મારી આગળ ખૂબ કર્યું. ચાલતી વખતે મારું ધ્યાન ક્યાં ચરવા ગયું હતું કોણ જાણે, મેં એ જોયો જ નહીં. પાછા આવતાં પણ એ જોયાનું સ્મરણ નથી. સ્વામીએ એ ધોધનું એટલા તો ઉત્સાહ-પૂર્વક વર્ણન કર્યું કે મારે તો એવું સુંદર દૃશ્ય ખોવા માટે વીલું મોઢું કરીને જ બેસવું પડયું.

સત્યનારાયણમાં એક પંડા સાથે થોડીક વાતચીત થઈ. એણે પૂછ્યું, 'તમે ક્યાંથી આવો છો?' અમે કહ્યું, 'મુંબઈથી.' આટલે દૂર આવ્યા પછી આથી સૂક્ષ્મ સ્થલનિર્દેશ કરવામાં માલ નથી હોતો. એને માટે મુંબઈ અને બેલગામ સરખાં જ. મુંબઈનું નામ સાંભળતાંવેંત જ એણે પૂછ્યું, 'વેંકટેશ્વર છાપખાના છે ત્યાં?' મેં કહ્યું, 'હા, ત્યાં જ.' મુંબઈમાં એવું તે બીજું છે શું કે જેની કીર્તિ અહીં પહાડ સુધી પહોંચે? 'વેંકટેશ્વર છાપખાના' પાસેથી હું આવું છું એટલું સાંભળીને એણે તુરત નરમાશથી કહ્યું, 'મારે માટે ત્યાંથી એક શનિમાહાત્મ્ય મોકલશો?' મેં હા પાડી. એનું નામઠામ મારી નોટમાં લખી લીધું, અને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે છ-આઠ મહિના પછી એક શનિમાહાત્મ્ય ક્યાંકથી એને સરનામે મોકલી દીધું. હું આશા રાખું છું કે, એ માહાત્મ્ય એને પહોંચ્યા પછી શનિમહારાજે એને કોઈ જાતની પીડા નહીં કરી હોય.

સત્યનારાયણથી થોડાક આગળ ગયા ત્યાં ગંગનાણી કરીને એક ચટ્ટી આવી. અહીં એક વૃદ્ધ સાધુની કીર્તિ અમે સાંભળી, એટલે ગંગા ઓળંગી પેલી પાર એક ઉપજ જલકુંડ હતો ત્યાં અમે પહોંચ્યા. અહીંનાં ઝરણાંમાંથી જે ચૂનાના સૂક્ષ્મ કણ નીકળે છે તે એકબીજા પર બાઝી એનો રૂપાળો રાફડો થયેલો મેં જોયો. હિમાલયના કેટલાક પ્રવાહની આ ખાસિયત છે. પાણીમાં એકાદ જાડાં પાંદડાંવાળી ડાળી પડી જાય એટલે પાણી ધીમે ધીમે એના પર પોતાની અસર કરવા માંડે. પાંદડાં જેમ જેમ કોવાતાં જાય તેમ તેમ પાણીની અસર વધતી જાય. પાંદડાંના અને એની સાથેના એના લાકડાના સૂક્ષ્મ કણ જેમ જેમ ખરતા જાય તેમ ચૂનાના સૂક્ષ્મ કણ ત્યાં એ જ આકારે બાઝતા જાય. છએક મહિનામાં એ આખી ડાળનો પુનર્જન્મ થઈ વનસ્પતિને ઠેકાણે આરસપહાણના જેવી નાજુક દેખાતી પણ ઠીક ઠીક મજબૂત ડાળ તૈયાર થઈ જાય છે. એની કારીગરી જોઈ ગ્રીસના શિલ્પીઓ પણ અવાક થઈ જાય. અસલી ડાળનું આમાં રૂપ ઉપરાંત કશું જ રહેતું

નથી. આત્માના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ રાખ્યા વગર પુનર્જન્મમાં માનનાર બુદ્ધ ભગવાનનું આ પહાડી ચમત્કાર તરફ ધ્યાન ગયું હોત તો એમણે દીવાનો દાખલો આપવાને બદલે આ ખનિજ જલજ ડાળનો જ દાખલો આપ્યો હોત. (એક વાર લાહોરમાં એક જણને ત્યાં આ જ રીતે બનેલું એક અખરોટનું ફળ જોયું હતું. પણ એમાં ચૂનાને બદલે લોઢાની માટી હતી અને તેથી વજનમાં એ અખરોટ ભારે લાગતું હતું.)

અહીંના વૃદ્ધ સાધુએ સ્વામીનું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું. સ્વામી એની સાથે વાતોમાં મશગૂલ હતા એટલો વખત હું તો પેલો ચૂનાનો રાફડો જોવામાં જ ગરક હતો. પાછા આવતાં સ્વામીએ કહ્યું, ‘આ સાધુ અહીં ત્રીસ વરસથી રહે છે.’ એ માહિતી વિશે સાશંક થવાનું મને કશું કારણ ન હતું, છતાં મનમાં વિચાર આવ્યો કે, હિમાલયમાં યાત્રાને રસ્તે કેટલાક સાધુ આવી જ રીતે ઝૂંપડી બાંધીને રહે છે, આસપાસના પહાડી લોકોને પોતાને વિશે મોટી મોટી વાતો ફેલાવવાનું સમજાવી દે છે, અને એ મહેનત પેટે પોતાની કમાણીમાં તેમનો કંઈક ભાગ પણ રાખે છે. એમાંના જ આ સાધુ નથી એમ શા ઉપરથી? ‘પુલની પેલી પાર ઉષ્ણ કુંડ પાસે એક મોટો સાધુ છે, એનું દર્શન કરવા તમે જરૂર ચાલો,’ એવો આગ્રહ નહીં તો એ લોકો અમને શા માટે કરત? એક જણે તો અમને એટલે સુધી કહ્યું, ‘મારા દાદા કહેતા હતા કે, એમના નાનપણમાં એમણે આ સાધુને અહીં જોયેલા ત્યારે પણ એ ઉંમરે આટલા ને આટલા જ દેખાતા હતા!’ વર્તમાનપત્રોમાં કેટલાક બનાવોનાં વર્ણનો જોમ કાયમનાં જોડી કાઢેલાં હોય છે, તેમ જ જંગલમાં રહેતા યોગીઓ વિશેની આવી વાતો પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ જાતની હોય છે. રોજ નવી નવી વાતો સાંભળવા કરતાં સર્વમાન્ય વર્ણનો સાંભળવાનાં મળે એમાં સગવડ નથી એમ કોણ કહે? રેલવેનાં બધાં સ્ટેશનોની રચના જોમ સરખી, તેમ સાધુઓના ચમત્કાર પણ સરખા જ.

તળ ગંગનાણીથી બહુ જ નજીક એક નાનકડો ધોધ છે. પાણી જોરથી પડતું હતું. પણ ત્યાં નાહવાનો લોભ અમે રોકી ન શક્યા. હિમત કરી ધોધ તળે પહોંચ્યા કે તરત માથા પર પાણીની ટાંકીઓ એક પછી એક વરસવા લાગી. સ્વામીને એમના નાનપણના નિશાળના દિવસો યાદ આવ્યા. ‘ના માસ્તર, મારો મા. ફરી આવું નહીં કરું, નહીં કરું,’ એવી આજીજી એમણે હસતાં હસતાં ચલાવી. ત્યાર પછી અમારી વાતચીતમાં એ ધોધનું નામ જ અમે ‘ના માસ્તરનો ધોધ’ પાડ્યું.

અહીંથી આગળનો પ્રદેશ એ ગંગોત્રીનો ખાસ પ્રદેશ કહેવાય. રસ્તામાં એક લાકડાનું મોટું ઘર દેખાયું. આ બાજુ સરકારી બંગલા ને ખાનગી ઘરો લાકડાનાં પાટિયાંનાં બાંધેલાં હોય છે, અને અંદર ચીડના ગુંદરની ધૂપ જેવી સુગંધ જ્યાં ત્યાં મળે છે, કેમ કે આ પાટિયાં ચીડ કે દેવદારનાં મોટાં મોટાં થડ વહરીને જ તૈયાર કરેલાં હોય છે.

આ પ્રદેશમાં જ મેં પહેલવહેલી વનગાય જોઈ. વનગાયને અહીં યાક અથવા ઝબ્બુ કહે છે. આ વનગાયના માલિક ભોટિયા લોકો એ વનગાય કરતાં જરાય સુધરેલા દેખાતા નથી. ગાયો આગળ ચાલે અને આ ભોટિયા અનુયાયી થઈને પાછળ ચાલે એટલો જ ફેર. વનગાયો બહુ દેખાવડી હોય છે. તેમનાં શીંગડાં કંઈક આગળ આવેલાં, શીંગડાં વચ્ચે થઈને કપાળ ઉપર વાળનું જુલકું લટકતું, એવું ચિત્ર મારી નજર આગળ બંધાઈ ગયું છે. અહીં આ વનગાયોનું ધી બહુ સસ્તું મળતું. માત્ર કોઈ કોઈ વાર એમાં વનગાયોના વાળ પણ પરેલા હોવાથી ગરમ કરીને ગાળ્યા વગર વાપરવાનું મન ન થાય. આ પ્રદેશના બટાટા પણ ઠીક મોટા મોટા અને સ્વાદિષ્ટ. ઘઉંના રોટલા અને બટાટાનું શાક એ જ ખોરાક કેટલાયે દિવસ સુધી અમારો ચાલ્યો.

૩૬. ગંગોત્રી

બદરીનાથ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને જમનોત્રી આ ચાર ધામોમાં બદરી-નારાયણમાં એનો વૈભવ આકર્ષે છે, જ્યારે કેદારનાથના વાતાવરણમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્ય જડે છે. જમનોત્રીની ભવ્યતા આપણા હૃદયમાં કાયમને માટે સ્થાન કરી લે છે, જ્યારે ગંગોત્રી તો પોતાની પવિત્રતામાં જ આપણને સાવ ડુબાડી દે છે.

ગંગોત્રી પહોંચતાં રસ્તા ઉપરના એક સાપને સ્વામીએ પોતાની લાંબી લાકડી વતી નીચે ખીણમાં ફેંકી દીધો અને ગભરાયેલો એ સાપ હવામાં પોતાનું શરીર અક્કડ કરીને નીચે પડતો હતો, ત્યારે નાનપણમાં બજારમાંથી ખરીદી આણેલા રબરના લીલા સર્પ જેવો એ કેમ દેખાયો એવા જ વિચારો મારા મગજમાં હતા. પણ ગંગોત્રી પહોંચતાંવેત એ બધું ઓગળી જઈ, વિચારક્ષેત્રમાં પ્રાચીન રાજર્ષિ અને મહર્ષિઓ ધૂસવા લાગ્યા. ભારતસમ્રાટ ભગીરથ અને ધર્મસમ્રાટ શ્રી શંકરાચાર્ય, એમનું સ્મરણ અહીં થયા વગર કેમ રહે! પૂર્વ હિંદના અંગવંગાદિ સપાટ પ્રદેશ ઉપર પાણીની રેલમછેલ કરી કરોડો માનવોને કરોડો વરસો સુધી અન્નદાન કેમ કરાય, એ વારસામાં ઊતરી આવેલો સંકલ્પ સેવતો સેવતો રાજા ભગીરથ આ જ ટેકરીઓ ઉપર રખડતો હતો અને હિમાલયના પ્રવાહોની 'સરવે' કરતો હતો. આજે એમાંથી કેટલીયે ટેકરીઓ માતાની સિદ્ધપીઠો તરીકે પ્રખ્યાત છે. આ સિદ્ધપીઠો ઉપર કરેલી કોઈની તપશ્ચર્યા હજી એળે ગઈ નથી!

અને શંકરાચાર્યે જ્યારે ચારે કોર દિગ્વિજય કરી દક્ષિણ તરફનાં ધર્મનિષ્ઠ સંસ્કાર-સંપન્ન બ્રાહ્મણકુટુંબો અહીં આણી સ્થાપ્યાં, ત્યારે એમના મનમાં શા શા સંકલ્પો હશે? હિમાલયનાં આ શિખરો ઉપરથી, દક્ષિણ અને ઉત્તર બંને બાજુ હિંદુસ્તાન ને તિબ્બત બંને દેશોમાં ધર્મપ્રવાહ વહેવડાવી અદ્વૈતના જીવનસિદ્ધાંતની અને સર્વે કથના હૃદયધર્મની રેલમછેલ કરવાનો સંકલ્પ એમણે પણ અહીં સેવ્યો હશે.

એમના જ પૂર્વાવતાર જેવા ગૌતમ બુદ્ધે જે ધર્મપ્રેરણા ફેલાવી હતી તેનાં મોજાં હિમાલયની પેલી પાર શંકરાચાર્યના વખતમાં પહોંચ્યાં જ હતાં. શંકરાચાર્યને તો બુદ્ધના ઉપદેશને આસિતકચના પુટ ચડાવી એને રાષ્ટ્રીય બનાવવો હતો. શંકરાચાર્યને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ કહી એમના વિરોધીઓએ એમની નિંદા નથી કરી, પણ એમના કાર્યની પરંપરા અને મહત્તા જ બતાવી છે. ગંગોત્રીમાં ગંગામૈયાનું મંદિર કેટલું નાનકડું છે! જાણે કોઈ તપઃપૂત ઋષિની આદ્ય પ્રેરણા અથવા ધર્મસ્ફુરણા!

મારે હિમાલયમાં શક્તિરૂપિણી જગન્માતાની ઉપાસના કરવી હતી. અહીં રહેલા એક બંગાળી સાધુને ઉપાસનાનો વિધિ મેં પૂછ્યો. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે, એ સાધુનું નામ શામાભારતી કે શામાભારતી એવું કંઈક હતું. એણે મારી પાસેથી મારો ઉદ્દેશ જાણી લીધો અને તરત જવાબ વાળ્યો, 'તમે કાંઈ મારા શિષ્ય નથી. હું તમને એ વિધિ શી રીતે બતાવું? તમે તમારા ગુરુને જ પૂછો.' આ જવાબમાં કેટલાક લોકોને સાંપ્રદાયિક સંકુચિતતા દેખાશે. મને તેમ ન લાગ્યું. મેં જ્યેનું કે, આપણા ધર્મમાં ગુરુપરંપરા દ્વારા નિષ્ઠા અને એકાગ્રતા જાળવેલી છે. વિવિધતા એ જેનું સનાતન સ્વરૂપ છે એવા આ જગતમાં સ્વધર્મનિષ્ઠાનું તત્ત્વ ન હોય તો એકેય સંઘ કાશીએ પહોંચવાનો નથી. ક્રૌટુંબિક જીવનમાં જેમ નિષ્ઠા જ પ્રાણુ-રૂપ છે તેમ ધાર્મિક જીવનમાં પણ નિષ્ઠા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે, એ વાત ધ્યાનમાં આવવાથી એ સંન્યાસીના જવાબથી મને સંતોષ જ થયો.

તીર્થક્ષેત્રમાં જતાં ભૂખે પેટે જવું અને પાછા વળતાં ભરેલે પેટે નીકળવું એવો નિયમ હોય છે. અમે પણ એ નિયમનું રીતસર પાલન કરતા.

ધગધગતા અંગારા ઉપર થઈને ચાલવું એમાં જેમ માણસની કસોટી થાય છે, તેવી જ કસોટી અહીં બરફના પીગળેલા પાણીમાં નાહતી વખતે થાય છે. છતાં ગંગોત્રી આવીએ અને નાદ્યા વિના રહીએ એ બને જ કેમ! કોલેજના એક સાથીએ Bathની (સ્નાનની) એક વિનોદી વ્યાખ્યા આપી હતી: સકલગાત્રાર્દ્રીકરણં વાયઃ । નાહવાનો શરીરશુદ્ધિ સાથે અથવા મલાપહરણ સાથે કશો સંબંધ નથી, આખું શરીર પલળ્યું એટલે સ્નાન સંપૂર્ણ થયું. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જ અમે નાદ્યા અને પાણીમાંથી જીવતા બહાર નીકળ્યા. અબ્રક અને અત્યંત ઝીણી રેતીને કારણે પાણી ડહોળું હતું. હું જ્યાં નાહતો હતો ત્યાં પાણી પૂરતું ઊંડું નહીં હોવાથી માથું પલાળવા માટે મારે ઉતાવળે પાણીમાં ડૂબકી મારવી પડી. મને શી ખબર કે મારા માથા આગળ જ એક ગોળ પ્રાચીન પથ્થર પાણીમાં ધ્યાનસ્થ બેઠો છે! અમારાં બંનેનાં માથા પ્રેમથી સખત ભેટ્યાં. અવાજ તો થયો, પણ માથાની અંદર વેદના પહોંચવા જેટલું ચૈતન્ય ક્યાં રહ્યું હતું. બધિર શરીરે હું પાછો દોડતો નીકળ્યો ને ધૂણી આગળ હાથ તપાવ્યા પછી જ પલાળેલાં કપડાં નિચોવવા પામ્યો. બીજે દિવસે કપાળ ઉપર પેલા મારા મિત્રની નાનીશી પ્રતિકૃતિ ઊપસેલી દેખાઈ ત્યારે અમારો ભેટો કેટલો પ્રેમાળ હતો એનું પ્રદર્શન થયું.

અહીં અમે ત્રણ દિવસ રહ્યા. દુર્ગા સપ્તશતી, ગીતા, તુકારામના અભંગ, રામદાસનો મનોબોધ અને ઈશ-કઠ આદિ ઉપનિષદ વાંચવામાં જ અમારો વખત ગયો. અહીંથી ગોમુખ કેવળ બાર કે અઠાર માઈલ છે. ત્યાં જઈએ કે ન જઈએ એ વિશેની ભવતિ-ન-ભવતિ અમારી વચ્ચે ખૂબ ચાલી. થોડાક વહેલા આવ્યા હોત તો થીજી ગયેલા ગંગાના પટ ઉપરથી જ સહેલાઈથી ગોમુખ પહોંચી શકત. ગોમુખમાં હજી આકાશમાંથી ગંગા પડે છે એમ કહેવાય છે. ત્યાંના ઝરમર ઝરમર વરસાદને જ યાત્રાળુઓ આવી રીતે વધાવી લેતા હશે. બાકી ત્યાં તો અખંડ બરફનો ખજનો જ છે, બીજું કંઈ નથી. પંડાઓ અમને કહે, 'જે કેટલાક કુલીઓને કુહાડી ને લાકડાં સાથે લઈ જઈએ તો નદીને કાંઠે કાંઠે ગોમુખ સુધી જવાય. ગંગામાં આવી મળતા પ્રવાહો જે આડે આવે તો લાકડાના કામચલાઉ પુલ બનાવી જવાશે. પાછા ફરતાં એ પુલ ઠેકાણે હશે જ એમ માનવાનું કારણ ન હોવાથી બેવડી તૈયારી રાખવી પડે છે.' ગંગોત્રીથી ગોમુખ સુધી ભૂમિ એટલી બધી પવિત્ર છે કે યાત્રીએ ત્યાં મળમૂત્ર વિસર્જન કર્યા વગર જ જઈ આવવું જોઈએ એમ શંક્રાચાર્યની આજ્ઞા છે, એમ પંડાઓએ અમને કહ્યું. અમે સાથે ટેહરીના અમલદારની ભલામણચિઠ્ઠી લઈ આવ્યા હતા એની વિચિત્ર અસર થઈ હતી. પંડાઓ અમને નારાજ કરતાં ડરતા હતા. સાથે સાથે અમારી પાસેથી વિશેષ દ્રવ્યપ્રાપ્તિની આશા પણ ન રાખી શકતા હતા. તેથી, પોતાનો ઉત્સાહ પૂરતો છે, બધી સગવડો આપવા પોતે તૈયાર છે એમ અમને બતાવે અને છતાં આગળ જવાનું અમને મન ન થાય એવી રીતે બધી વસ્તુઓ રજૂ કરે. 'શાકુંતલ'માં સેનાપતિ અને વિદૂષક વચ્ચેની મુગયાપ્રેમી દુષ્યંત સામેની સંતલસનું અહીં સ્મરણ થયું. બહુ વિચારને અંતે સ્વામીએ આગળ જવાનો વિચાર માંડી વાળવાની દરખાસ્ત મૂકી. મને એનું મારું ન લાગ્યું. અત્યાર સુધી જેટલું જોયું હતું તે જ એટલું બધું ભવ્ય, વિવિધ અને વિશાળ હતું કે નવું જોવાનું ખાસ ઔત્સુક્ય રહ્યું ન હતું. જવાનું નક્કી થાત તો દરેક જાતનાં કષ્ટ અને જોખમ ખેડવા હું તત્પર હતો. અને છતાં જવાનું ન થયું તેથી કંઈ જીવનનો મોટો લહાવો ખોયો એમ પણ ન લાગ્યું. મનમાં કશો વિપાદ ન રહ્યો. શાસ્ત્રશુદ્ધ ઉદાસીનતા માણસે કેળવી હોય તો નૈવ તસ્ય કૃતેનાર્થો નાકૃતેનેહ કચ્ચન એ યોગીની સ્થિતિ સ્થૂળરૂપે માણસ જરૂર બતાવી શકે છે.

ગોમુખ ન ગયો એનું કશું ન લાગ્યું, પણ ગંગોત્રી છોડતાં ચિત્તવૃત્તિ સ્વસ્થ કેમ રહે? ઘેરથી કોલેજ જતાં હેતાળ માની વિદાય વખતે જેમ હૈયું ભરાઈ આવતું તેમ જ ગંગોત્રી છોડતાં થયું. આ સ્થાને કેટલા અગણિત હિંદુ પૂર્વજે ભક્તિ-ભાવથી આવ્યા હશે અને મૈયા પાસેથી સ્થાયી શાતા અને પવિત્રતા મેળવી પાછા ગયા હશે! અને કેટલાકોએ તો અહીંયાં આવીને પાછા જવાનો વિચાર પણ માંડી વાળ્યો હશે. ખરેખર, ગંગા એ ભારતવાસીઓની મૈયા જ છે અને એના ખોળામાં દરેકને જીવનની શાંતિ મળે જ છે.

૩૭. બુઢ્ઢા કેદાર

ગંગોત્રીથી અમે ગંગાજળનો લોટો ભરી લીધો. પંડાઓએ એને લાખનું સીલ કરી અમને યાત્રાનું સુફળ આપ્યું. અમે પાછા ફર્યા. રસ્તામાં દરેક યાત્રાળુના હાથમાં ગંગાજળનો એક એક લોટો હતો જ. આ પવિત્ર જળ અનેક પ્રાંતોનાં અનેક ઘરોમાં અને ઝૂંપડાંમાં પહોંચશે; પશ્ચાત્તાપથી બળતા કેટલાયે પાપીઓને આ જળ પરમાત્માની ક્ષમાની શાંતિ આપશે; કેટલાય મૃત્યુશય્યા ઉપર પડેલા વૃદ્ધોને આ જળ મરણકાળની શાંતિ આપશે!

અને કેટલાક સાધુઓ તો, જેમ આપણે પાટીથી ખાટલાને વણી કાઢીએ છીએ તેમ, અહીંનું ગંગાજળ સેતુબંધ રામેશ્વર પહોંચાડી અને રામેશ્વરની રેતી ગંગોત્રીમાં પધરાવી આખા ભારતવર્ષને ધર્મબંધનથી વણી કાઢે છે. ચાર ધામની યાત્રા એ આપણો ધાર્મિક વણાટ છે. દેશ અને સમાજ એ રીતે એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

ભટવાડી પાછા આવી અમે કેદારનો રસ્તો પકડ્યો. આ રસ્તો હિમાલયમાં પણ અત્યંત જંગલી અને જોખમકારક ગણાય છે. વીસ વીસ માઈલ સુધી એકે ગામડું કે માણસ દેખાય નહીં. ઊંચાં ઊંચાં વૃક્ષ એટલાં બધાં કે બપોરે પણ લગભગ અંધારા જેવું જણાય. વરસાદથી નીચલી જમીન કાંઈક ધોવાઈ ગયેલી હોવાથી ઝાડનાં મૂળિયાંની જાળ જમીન પર પથરાયેલી દેખાતી. આ મૂળિયાં રાતની મુસાફરીમાં જીવલેણ નીવડયા વગર રહે નહીં. કેમ કે એમાં પગ ભરાયો એટલે માણસ ઠોકર જ ખાવાનો. પણ આવા જંગલમાં રાતની મુસાફરી કરે જ કોણ! કડા ચડાણમાં આ મૂળિયાંનો આશ્રય ન હોત તો કોક કોક ઠેકાણે ચડવુંયે અશક્ય થઈ જત. વચમાં વચમાં સુકાઈ ગયેલાં પાંદડાંના ઢગલા જંગલને વધારે બિહામણું કરતા હતા. કોઈ કોઈ ઠેકાણે જ્યાં ચડાઈ આકરી ન હોય અને ઝાડ પણ બહુ ન હોય ત્યાં રમણીય દૃશ્ય જોવાને મળતું. જ્યાં જુઓ ત્યાં રંગબેરંગી ફૂલો જ ફૂલો. એમ થતું કે, કોઈ શોખીન માણસના બંગલાના બગીચામાં ફરીએ છીએ અને જરાક આગળ જઈએ તો બંગલો જડયા વગર રહે નહીં. છતાં સવારથી સાંજ સુધી, આખા દિવસમાં ન મળે કોઈ ગામડું કે મકાન અને ન મળે માણસ કે જનવર. નિર્જનતા કેટલી બિહામણી હોય છે એનો ખ્યાલ અહીં જ મેળવી લેવો. નિર્જન પ્રદેશમાં વિધવિધ રંગોનાં ફૂલોના આ ભૂમિભાગ કોઈ જાદુઈ પ્રદેશ જેવા લાગતા.

જ્યાં માણસનું મોઢું જોવાનું ન મળે ત્યાં રસ્તો બરાબર છે કે નહીં એ કોને પુછાય! ભીડમાંથી સૂઝ ઉત્પન્ન થાય છે. અમે જોયું કે આ રસ્તે જતાં યાત્રાળુઓ

પોતાના ફાટી ગયેલા જોડાઓ વચમાં વચમાં આમતેમ ફેંકેલા છે. પા-અરધા કલાક સુધી આવા ફાટેલા જોડા જે ન દેખાય તો શંકા જતી કે ક્યાંક રસ્તો ભૂલ્યા છીએ. જંગલના મુસાફરો હાથમાં કુહાડી લઈ જતાં જતાં ઝાડની છાલો ઉપર ઘા કરીને નિશાની કરે છે, જેથી ગયેલે રસ્તે તેઓ પાછા આવી શકે. અમારી યુક્તિ એથીયે સારી હતી કેમ કે અમારે અમારા પૂર્વયાત્રીઓ જે રસ્તે ગયા હતા તે જ રસ્તો અનુસરવો હતો. આગળ જતાં જ્યારે અમારા જોડા સાવ ઘસાઈ ગયા ત્યારે સ્વામીએ એક દિવસ પોતાના પગના એક જોડાને રસ્તામાં વિદાય આપી. બિનવારસી કોઈક સારો જોડો એને ઠેકાણે કામમાં આણ્યો. બેચાર દિવસ સાથેનો બીજો જોડો પોતાના જોડીદારના વિરહથી રિસાઈ બેઠો, એટલે એને પણ હિમાલયમાં રહેવાનું પુણ્ય બક્ષી એના બદલામાં રસ્તે જે બીજો અજોડ જોડો મળ્યો તે એમણે પગે ચડાવ્યો. આ બે જોડા એક ઘાટના કે એક પ્રાંતના હોવાનો પણ સંભવ ક્યાંથી?

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्बद्ध भूतसमागमः ॥

સાંજે દુધવાચટ્ટીમાં અમે પહોંચ્યા. આ જ રસ્તા ઉપર - પણ ક્યે ઠેકાણે તે યાદ નથી - સ્વામી ને બુવા આગળ ગયા હતા. હું એકલો પાછળ રહ્યો. અંધારું થઈ આવ્યું, હવે રસ્તો કેમ જડશે એ ચિંતામાં હું પડ્યો ત્યાં કેટલાક યાત્રાળુઓ પાછળથી આવ્યા. એવે ઠેકાણે માણસનું મોઢું જોવાનું મળે ત્યારે કેટલો આનંદ થાય છે એનો ખ્યાલ અનુભવ વગર નહીં આવે. અમે અમારી તત્કાળ-જોડી-કાઢેલી રાષ્ટ્રીય ભાષામાં વાતો કરતા જતા હતા. એટલામાં એક જણે એકદમ બૂમ પાડી, 'એ ભાલુ, ભાલુ, ભાલુ!' આવા જંગલમાં રીંછ ક્યાંથી એ આશ્ચર્યથી હું જોવા લાગ્યો. પણ બધાએ ચીસ પાડી ભાલુ પાછળ દોડવા માંડ્યું અને હું એ 'ભાલુ'ના દર્શનથી વંચિત જ રહ્યો. અમારી ચટ્ટીમાં અમે પહોંચ્યા ત્યાં બુવાએ મારે માટે ગરમ દૂધ થોડી હળદર નાખીને તૈયાર રાખ્યું હતું, કેમ કે તે દિવસે મારું ગળું સાફ ન હતું, ઉધરસ થવાની બીક હતી. મુસાફરીમાં આવા સાદા ઉપચારો ઠીક અસરકારક નીવડે છે.

ગંગોત્રીથી કેદાર જતાં રસ્તામાં વૃદ્ધ કેદાર અથવા બુઢ્ઢા કેદાર આવે છે. મોટો ઉતાર ઊતરીને સાંજે અમે ત્યાં પહોંચ્યા. રસ્તો એવો ખરાબ હતો અને વરસાદે અમને એવા તો હેરાન કર્યા હતા કે મુકામે પહોંચ્યા પછી મંદિરે જવાની મેં તો ના પાડી. સાથીઓ દર્શન કરે એટલું બસ છે એમ મન મનાવી લીધું. અહીં ધર્મશાળામાં ઉત્તર તરફના કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ અમને મળ્યા. એક વૃદ્ધ બાઈ બોલવામાં બહુ સંસ્કારી દેખાતી, એણે અમને અનેક સવાલો પૂછ્યા. સ્વામી જેવો જુવાન છોકરો માબાપને તજીને, સર્ગાસંબંધીઓને ભૂલી જઈને, આમ જંગલ જંગલ ભટકે છે એ જોઈને એ વૃદ્ધાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને એણે મુક્તકંઠે રુદન કર્યું. 'અરે, તમે લોકો કેવા નિષ્કર! તમારાં માબાપને શું થતું હશે, તમારાં

ભાઈબહેનોને કેટલું ઉદાસ જેવું લાગતું હશે! આવાં જંગલોમાં કાયા નિરોવી તમને શું મળતું હશે!’ એવા અનેક સવાલો બિચારીએ પૂછ્યા.

એક હંમેશનો અનુભવ અહીં જ કહી દઉં. આપણા દેશમાં નવરી કુતૂલવૃત્તિ ધણી. પગપાળા જતા હોઈએ અથવા ટ્રેનમાં, કોઈનો સાથ થયો કે એકબીજાને આખી કુળકથા પૂછવા વગર ચેન પડે નહીં. અને કહેનાર પણ જન્મારાનો કોઈ સાથી મળ્યો હોય તેમ વિસ્તારપૂર્વક કહેતાં થાકે નહીં. મારાં યશમાં જેઈ હું કોઈ ભણેલો માણસ છું એ અનુમાન સહેજે નીકળતું; એટલે પૂછે, ‘ક્યાં સુધી ભણેલા છો?’ કોલેજની કેળવણી પૂરી કરી છે એટલું જ કહું તો ભોગ મળ્યા. તમે નોકરીએ કેમ ન ચડયા, વકીલ થવાની તૈયારી કેમ ન કરી, અંગ્રેજી ભણ્યા છતાં યાત્રા ઉપર શ્રદ્ધા કેમ ટકી, વગેરે બધું પૂછે છે. પછી સવાલ આવે ઘરમાં કોણ કોણ છે. ભાઈઓની વાત કરીએ તો દરેક જણ શું કરે છે એનું બયાન રજૂ કર્યે જ છૂટકો. પરણ્યા છો કે નહીં એ તો કુતૂલવનો મુખ્ય પ્રશ્ન. જે કહું નથી પરણ્યો તો પૂછે, ‘આ વૈરાગ નાનપણથી હતો કે એનું કાંઈ ખાસ કારણ થયું?’ અને જે કહું પરણ્યો છું, તો સવાલ જરૂર આવવાનો, ‘શ્રી જીવે છે કે નહીં?’ જીવે છે એવો સાચો જવાબ આપું તો અનેક અગવડભર્યા સવાલોની પરંપરા ચાલવાની અને શ્રી જીવતાં છતાં સાધુ થવાનો માણસનો હક છે કે નહીં એનો શાસ્ત્રાર્થ ખાસો લાંબો ચાલવાનો. રોજ રોજ આવા એકરાર કરવાની મારી તૈયારી ન હતી અને માણસને તોછડાઈથી તોડી નાખવા એ મુસાફરીમાં આપણને ગમે નહીં. એટલે હિંમતપૂર્વક જૂઠું બોલવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. કોઈ ઝાઝા સવાલો પૂછે તે પહેલાં જ હું નિસાસો મૂકી કહી દઉં, ‘શ્રી બહુ સારી હતી પણ તે ગુજરી ગઈ, એટલે ઈોકરાઓને ભાઈને સોંપી દઈ મેં આમ જંગલ સેવ્યું છે.’ આવા અસત્ય કથનને માટે કાયદામાં સજા નથી એ હું જાણું છું, પણ ધર્મશાસ્ત્ર આટલી સહેલાઈથી માફી આપે કે કેમ એની મને ખાતરી નથી.

લોકોની આવી વધારે પડતી જિજ્ઞાસાથી અકળાયેલો હું કોઈને ઝાઝા સવાલો પૂછતાં ડરું છું. રખેને એ પણ મારી પેઠે ત્રાસીને જૂઠું બોલે તો એ પાપ મારે માથે આવશે એવો ખ્યાલ હંમેશાં મારા મનમાં રહે છે. કોક કોક વાર કોઈ માણસ બહુ સવાલો પૂછે એટલે મેં એને જવાબ વાળ્યો છે, ‘બહુ થયું, હવે વધારે પૂછશો તો જૂઠા જવાબ આપીશ.’ જૂઠું બોલવા કરતાં જૂઠું બોલવાની બીક બતાવીએ એ સારો રસ્તો છે. પછી સાચો જવાબ આપીએ તોપણ પેલા માણસને ખાતરી તો નહીં જ રહે.

રસ્તામાં મળેલો કોઈ બિચારો યાત્રી નિઃસ્વાર્થભાવે માનવસહજ સમભાવથી સવાલો પૂછે એમાં ખોટું શું છે એમ કોઈ પૂછે તો મારી પાસે એનો જવાબ નથી. યાત્રાળુઓને પાંચ-દસ સવાલના જવાબ આપતાં તે વખતે કંટાળી જતો હું હવે આખા પ્રવાસનું લાંબું લાંબું વર્ણન કેમ લખતો થયો, એ સવાલ મારા મનમાં ઊઠે છે એનો પણ જવાબ નથી.

સાહિત્ય અને જીવનને કાંઈક હાડવેર લાગે છે. સેકન્ડ ક્લાસમાં બેઠેલો અંગ્રેજ પોશના માણસ સાથે વાતો કરી એની જીવનકથા જાણવાને બદલે રૂપિયો બે રૂપિયા ખરચી એકાદ નવલકથા વાંચવામાં વખત ગાળશે. અને નવલકથામાં આખરે તો કોઈ કાલ્પનિક જીવનકથા જ હોવાની. પ્રવાસવાર્ણન લખું છું તે મારી સગવડે. કોઈ સવાલ પૂછે ત્યારે બંધનમાં આવી પડાય છે અને એક જ સવાલ અનેક લોકો ફરી ફરી પૂછે ત્યારે તો ધીરજ ખૂટી જાય છે. છતાં આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે નિરક્ષર સમાજમાં સાહિત્ય ને કેળવણીની ઘણી ગરજ સંભાષણથી સરે છે.

એ જ ધર્મશાળામાં બીજે દિવસે સવારે બુઢ્ઢા કેદારનો એક બ્રાહ્મણ અમને મળવા આવ્યો. અમને ભણેલા જોઈ એ પોતાના દીકરાને અમારી પાસેથી એની પરીક્ષા લેવડાવવા માટે લઈ આવ્યો. છોકરો ચૌદ-પંદર વર્ષનો હતો. પિતાએ કહ્યું, 'હાલ એને તર્કસંગ્રહ ચાલે છે.' હું કોલેજમાં ઈન્ટર ક્લાસમાં તર્કભાષા શીખ્યો હતો. તેથી આવા ચૌદ-પંદર વર્ષના છોકરાને તર્ક ભણતો જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. મેં એને સહેજ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પ્રશ્ન સાંભળ્યો કે એ છોકરાએ એ પ્રશ્નને લગતું આખું પ્રકરણ મોઢેથી બોલી બતાવ્યું. ત્યાર પછી એ જ પ્રકરણ ઉપરની ટીકા પણ કડકડાટ બોલી ગયો, કોઈ શાસ્ત્રી સમજાવે તેમ યોગ્ય ઠેકાણે થોભીને શબ્દોનો સંબંધ બતાવવો હોય એવે જ અવાજે બોલી ગયો. પણ બાપડાને એમાંનો એક બ્રહ્માક્ષર પણ સમજતો ન હતો. મેં એ પિતાને કહ્યું, 'તર્ક એ તો બુદ્ધિનો વિષય છે, વ્યાકરણ કરતાં અઘરો. વ્યાકરણનો ભાષા સાથે સંબંધ છે, જ્યારે તર્ક તો વિચારશુદ્ધિનો વિષય છે. એમાં ગોખણપટ્ટી કેમ ચાલે?' પિતાએ ભોળો જવાબ આપ્યો, 'આ ઉંમરે ગોખી કાઢે તો મોટપણમાં તકલીફ ઓછી અને ભૂલ થવાનો સંભવ જ નહીં!'

શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર ઘણો વિચાર કરતાં છતાં ગોખણપટ્ટીની પ્રથા સાવ કઠી નાખવા જેવી છે એવો નિર્ણય નથી થતો. ગોખણપટ્ટીનો દુરુપયોગ ઘણો થાય છે એ ખરું, પણ યોગ્ય રીતે વપરાય તો તે બુદ્ધિના વિકાસમાં આડે આવવી જોઈએ એમ નથી. જ્યારે છાપખાનાં ન હતાં અને બધું લખી કાઢવાની અને જાળવવાની મહેનત કેમ ટાળવી એ મોટો સવાલ હતો, ત્યારે સ્વાવલંબી માણસ પોતાની ભણતરની મૂડી તાજી અને તૈયાર રાખવા માટે ઘણું મોઢે રાખતો એમાં આશ્ચર્ય શું? શક્તિનો સંગ્રહ એમાં જ હતો. આજે પણ એ લાભ નાખી દેવા જેવો નથી.

બીજે દિવસે એકાદ માઈલ ગયા હોઈશું ત્યાં આગલા દિવસના વરસાદથી પલળી ગયેલા મારા જોડાએ એકાએક હડતાળ પાડી. હડતાળ શું, રાજીનામું જ આપ્યું. મેં મારી સાથે અમદાવાદી જોડાની એક વધારે જોડ રાખી હતી. આટલી મુસાફરી એ મારા ઉપર સવાર થઈ ચાલતી. હવે હું એના ઉપર સવાર થયો. પણ એ જોડા મારા નાના પગને પણ નાના પડ્યા. એ વાપરીને ચાલતાં ચીન દેશની લલનાની પેઠે મારા પગના બેહાલ શરૂ થયા. એટલે જોડાને પાણીમાં પલાળ્યા પછી જ પહેરતો. ભીનું ચામડું ગરીબ થઈ પગનો આકાર ગ્રહણ કરતું. પણ જરાક

સુકાય એટલે બેવડું વેર વાળે. સો-સવાસો માઈલ સુધી એ હેરાનગત ચાલી. મારું દુઃખ જાણી સ્વામીએ પોતાની પાસેના દક્ષિણી જોડા આપ્યા. એ લાલ જોડા જંગલમાં શોભતા અને યાત્રાળુઓનું ધ્યાન ખેંચતા. એની આગળની ગોળ બાજુ તો ઠોકર સામે અક્સીર ઈલાજ હતો; પણ હિમાલયના રસ્તા ઉપર એ જોડો પગમાં કેમ ટકે અથવા સાચું કહીએ તો જોડામાં પગ કેમ ટકે! પગ ઘસાતો ગયો અને તળિયે ફેલવા પડયા. એકે જોડો પહેરાય નહીં અને ઉઘાડે પગે ચાલું તો રસ્તા પરના નાહીધોઈને તૈયાર થયેલા કાંકરા વીંછીના ડંખ જેવો પોતાનો પ્રતાપ બતાવ્યા વગર રહે જ નહીં.

આખે રસ્તે પગના દરદનું જ ધ્યાન ચાલે. આવા જંગલમાં આરામ લેવા રહી જવાનું પણ કેમ સૂઝે? જેમ તેમ કરતાં આગળ ચાલ્યા, પણ રસ્તામાં શું જોયું તેનું કશું સ્મરણ ન રહ્યું.

૩૮. ભોટ્યટ્ટી

એક ઠેકાણે સવારે સહેજ ચાલ્યા અને સાંજના મુકામની ચટ્ટી નજરે પડી. આટલામાં એક દિવસ કેમ ગળાય એવી મનમાં શંકા આવી. મેં કહ્યું, 'અરે, એ પેલું પહાડના શિખર ઉપર માળા જેવું દેખાય છે ત્યાં જતાં કેટલી વાર! આટલા ચડાણથી હારીને શું એક દિવસ ગાળવો છે?' પણ હું તો ખાંડ ખાતો હતો. સીધું ચડાણ હોત તો તો વાત જુદી, હાંફતા હાંફતા ત્યાં પહોંચી જવાય. પણ આખો રસ્તો કરવતની ધાર જેવો ચડ અને ઊતર કરવાનો હતો. ચડતાં હાંફી જઈએ, ઊતરતાં ઘૂંટણ ભરાઈ આવે એનું દુઃખ હતું જ. પણ જેટલું ચડવાં એટલું જ લગભગ ઊતરવાનું માથે આવે ત્યારે ઘણી મહેનત બરબાદ થયાની માનસિક વેદના આખી મુસાફરીને મારી નાખતી હતી. મને સ્મરણ છે ત્યાં સુધી, તે દિવસે અમે નવ ટેકરીઓ પાદાકાંત કરી અને એટલી જ ખીણો કાપી. છેલ્લે છેલ્લે તો આખરે મુકામ આવવાનો છે કે નહીં એની શંકા મનમાં પેઠી. મહાકષ્ટે ઉપર પહોંચ્યા. ચટ્ટીની ઝૂંપડીમાં ઊભા રહેવાય એટલી ઊંચાઈ હતી જ નહીં. જનવરો ગુફામાં ઘૂસે એવી રીતે અંદર જવાનું. જમીન સાવ ભીની ભીની. અમારી સાથે મીણિયું હતું. મારી ખાસ ઘાસની ચટાઈ હતી. એટલે અમે જેમ તેમ રાત પસાર કરી. અહીંની મુસાફરીમાં શાક તો બટાકાનું જ હોય. આજે તે પણ ન મળે. જંગલમાં કેટલાક નાના નાના છોડ ઉપર અળવીની ડાંડી જેવા દાંડલાઓ ઊગ્યા હતા. પણ એને છેડે પાંદડું ન મળે, ઘેટાનાં શીંગડાંની પેઠે એનો છેડો શંખાકૃતિ થઈ જતો. એ દાંડલાનું શાક બનાવીને ખાતા મેં કેટલાક પહાડીઓને જોયા હતા. તેથી આસપાસ ફરીને મેં એવા દાંડલા એકએ મૂઠી વીણી આણ્યા. મારી ખાતરી હતી કે બુવા રાજ થશે. પણ તેમણે રાંધવાની જ ના પાડી. બુવા રામદાસી સંપ્રદાયના,

દાસબોધની શિખામણ પ્રમાણે ચાલનારા. એમણે કહ્યું, 'અજાણ્યું કૃષ્ણ કે શાકપાન ખવાય જ નહીં.' એમણે પોતાના નિર્ણય સાથે દાસબોધની એક ઓવી ટાંકી. પછી મારું શું ચાલે? એ ડાંડલીઓ જમીન ઉપર ચક્રાકાર ગોઠવી મેં અનેક જાતની આકૃતિઓ બનાવી. અને આ રીતે જીભથી નહીં પણ આંખથી મારા પુરુષાર્થનો રસ ચાખ્યો.

એક રાત્રે અમે ભોટચટ્ટી પહોંચ્યા. પાર વગરની ભીડ હતી. રાત્રે આશ્રય વગર ખુલ્લામાં સૂવું પડશે એવી બીક હતી, પણ આખરે અમને સ્થાન મળ્યું. આ જ ઠેકાણે બે પહાડીઓની એક દુકાન સહિયારી હતી. વેપાર સાથે કરવા જેટલી વિશ્વાસપૂર્ણ ઉદારતા એમનામાં હતી. પણ એને માટે જોઈતું ગણિત એમની પાસે ન હતું. એટલે એક જાણનો જેટલો માલ દુકાનમાં આવે તેટલો જ બીજાે પણ દુકાનમાં આપે. અને એક ધરાકને માલ આપ્યો કે હાથમાં આવતા પૈસા તે જ ક્ષણે બન્ને જાણ સરખે ભાગે વહેંચી લે. અને આ વહેંચણીનો હિસાબ થાય ત્યાં સુધી નવા ધરાકને દાદ શાની મળે! આ બે જાણમાં એક જરાક હોશિયાર હતો. હિસાબની સગવડ માટે ધરાકને સહેજ ઓછું કે વધારે ખરીદવા કહેતો. ધરાક ન માને તો એને કશું મળવાનું નહીં. અને અઢી દુકાનની ચટ્ટીમાં એક જાણ રિસાયો એટલે અગવડનો પાર નહીં.

રાત પડી અને આકાશમાં તારાઓ ચમકવા લાગ્યા. ઘણે દિવસે નિરભ્ર આકાશનો આનંદ મળ્યો. આજના આકાશની નીલિમા કાંઈ ઓર જ હતી. એટલું સ્વચ્છ અને એટલું ઘેરું નીલું આકાશ સહેજ જોવાને ન મળે. આગળ જતાં દ્વારાહાટને રસ્તે સાંજે એવું જ આકાશ જોવાને મળેલું. પણ ત્યાં તો આગળ જતાં મુશળધાર વરસાદે આખું દૃશ્ય બગાડ્યું હતું. અહીં તારાઓ નીલી ધરતી ઉપર હીરાની પેઠે આખી રાત ચળકતા હતા. એ આનંદ એકલાથી કેમ પિવાય! સ્વામી અને બુવા બન્નેને બહાર આણ્યા, લાંબા વખત સુધી અમે આકાશની જ વાતો કરી. એટલામાં ચટ્ટીમાં કંઈક બૂમાબૂમ સંભળાઈ. સ્વામીએ જઈને તપાસ કરી. યાત્રીઓમાંથી કોઈ મારવાડીની ડોસી ચિડાઈને રિસાઈને ચટ્ટી છોડી ગંગલમાં નાસી ગઈ હતી. કોઈ આગળ વિવેકનો પરાજય હમેશાં થાય છે; પણ આજે તો બીકનોયે પરાજય થયો હતો. પેલા ભાઈને ડોસી ગયાનું દુઃખ હતું કે આબરૂ ગયાનું એ કોણ કહી શકે! બે પેઢી વચ્ચેના મતભેદની આવી દુર્દશા પણ કોઈ કોઈ વખતે થાય છે! ડોસીની તપાસ કર્યા વગર અમે વહેલા ઊઠીને આગળ ચાલ્યા.

કેદારનો રસ્તો એટલે પવાલીની ચડાઈ. રામચંદ્રના સૈનિક જેવા પહાડી પણ આ ચડાઈ આગળ હારે. 'કાબુલકી લડાઈ ઓર પવાલીકી ચડાઈ' એ કહેવતમાં અહીંના લોકોએ પોતાનાં કષ્ટ વ્યક્ત કર્યાં છે. કહેવતોમાં પણ સ્થાનિક પાઠાંતરો હોય છે.

અમે શ્વાસથી છાતી ફુલાવી રોજની પેઠે 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા'વાળો હંમેશનો મંત્ર બોલી શરૂઆત કરી.

૩૯. પવાલી અને ત્રિજુગી નારાયણ

રસ્તામાં એક ઠેકાણે ખૂબ વરસાદ પડ્યો હતો. એટલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં જ એક ચટ્ટીમાં થોભવાનો વિચાર કરેલો. એ ચટ્ટીમાં નેતર જેવા વેલાની મોટી મોટી ટોપડીઓ બનાવીને ખડકેની હતી. આ સાવ જંગલી ગણાતા લોકો જ્યારે વાસણો, ટોપડીઓ કે એવો જ બીજા વપરાશનો માલ તૈયાર કરે છે ત્યારે એમાં આટલી કળા ક્યાંથી રહે છે એવું આશ્ચર્ય થયા વગર રહેતું નથી. અમે પથારીઓ વગેરે ગોઠવી ક્યાં રાંધવું એનો વિચાર કરતા હતા એટલામાં વરસાદ થોભ્યો અને સોના જેવો તડકો નજર આગળ અથડાયો. જ્યદ્રથવધને દિવસે અર્જુનની જેવી દશા થઈ એવી જ અમારી થઈ. આટલો તડકો—આટલો દિવસ સિલકમાં રાખી થોભી ગયા તો પછી અમારી આબરૂ શી રહી? તરત સામાન સંકેલીને ચાલવા લાગ્યા. કુલીઓ તો બિચારા હંમેશાં ગાંગરતા પલાણે, એમની તકરાર કોણ સાંભળે?

ઘણાંખરાં શક્તિનાં ગણાતાં કામો યુક્તિનાં જ હોય છે. મજબૂત મદદ દળતાં જ્યાં થાકે ત્યાં ડોસીઓ વર્ષો સુધી બમણું કામ આપે. પાણીમાં તરવા માટે શક્તિ જોઈએ છે ખરી, પણ શક્તિ કરતાં યુક્તિ જ વધારે ઉપયોગી નીવડે છે. પહાડ ચડવામાં પણ એમ જ છે. માણસ જે ઉતાવળ ન કરે અને શ્વાસનો તાલ સાચવે તો તે સહેજે થાકે નહીં. ઊંટ પર બેઠેલો માણસ જે પોતાનું શરીર ઢીલું રાખી ઊંટની ગતિ સાથે તાલ ન જમાવે તો સાંજ સુધી એનું આખું શરીર કળવા માંડે. પહાડ ચડવામાં પણ શરીર અક્કડ રાખ્યે નહીં પોસાય. ઘૂંટણ, કેડ અને પીઠ જે મુક્ત સ્થિતિમાં રાખતાં આવડે અને દરેક ડગલામાં લચકપાણું કેળવે તો સવારથી સાંજ સુધી ચાલીને પણ માણસ ઝાઝો થાકે નહીં. આ ફલશ્રુતિ જાડા મેદવાળા લોકો માટે નથી એ અહીં જ કહી દેવું જોઈએ.

હિમાલયની કઠણમાં કઠણ ચડાઈ આવી રીતે ચડી ગયા, પછી અમારી ખાતરી થઈ કે આ તપશ્ચર્યા એળે નથી. ઉપર પહોંચીને જે દૃશ્ય જોયું તે જન્મારામાં ભુલાય તેમ નથી. વેદકાલીન ઋષિઓની કોઈ મહાસભા બેઠી હોય એવી રીતે અસંખ્ય બરફ-આચ્છાદિત શિખરોની એક મહાપરિપદ અર્ધ વર્તુલાકારે ગોઠવાઈ હતી. કાંઈ નહીં તો પચાસ માઈલનું દૃશ્ય અહીંથી દેખાતું હતું. અને જે દિશાએ જુઓ ત્યાં દૂર દૂર ધોળાં ધોળાં શિખરો અનંતતાનું સૂચન કરતાં હતાં. આ ધોળો બરફ ત્રિકાલાતીત હોયની, એવી રીતે પથરાયેલો છે. બરફ જેમ જેમ વાસી થતો જાય તેમ તેમ એના ઉપર હાથીદાંતની પીળાશની પ્રતિષ્ઠા જામે છે. અને એના ઉપર જ્યારે ક્યાંક ક્યાંક નવો ધોળો કપૂર જેવો બરફ પડે છે ત્યારે એ કોઈ ડોસીના ખોળામાં બાળક બેઠું હોય એવી શોભા આપે છે.

જેમ જેમ મીટ માંડીને એ આખું દૃશ્ય હું જોવા લાગ્યો તેમ તેમ એનો ઉન્માદ મારા મગજમાં પેસવા લાગ્યો અને આખું દૃશ્ય જાણે એક ટેકરીઓનો મહાસાગર ઊછળતો હોય એવું જણાવા લાગ્યું. આવી એક પણ ટેકરી આપણા સપાટ પ્રદેશમાં આવીને બેસે તો ચારણો અને કવિઓ અભિમાનથી અને અખંડ ગાયા કરશે. પણ અહીં એવી ટેકરીઓનો ભાવ જ કોણ પૂછે? જેમ હિંદુસ્તાનના સંતોની ગણતરી નથી તેમ હિમાલયની ટેકરીઓની પણ ગણતરી નથી.

અખંડ હિમપ્રદેશ એટલે કાળના પરિવર્તનનો પરાભવ. બારે માસ અહીંની શોભા એકની એક જ રહેવાની. પણ એ શોભામાં પણ ક્ષણે ક્ષણે લાવણ્ય પૂરવાનું કામ સવિતાનારાયણનાં કિરણો કરે છે. કોઈ પુણ્યપુરુષના સહવાસથી જેમ આસપાસનો આખો સમાજ ધર્મનિષ્ઠ થયાનો ભાસ થાય છે, તેમ સવારનાં બાલકિરણો ફેલાયાં કે તરત બધાં જ શિખરો અનુરક્ત થયાનો દેખાવ થયાનો જ. કોક કોક વાર બધાં શિખરો ગેરુવો (ભગવો) રંગ ધારણ કરી દશનામી* અખાડો જમાવે છે.

પવાલીથી ઝપાટાભર ઊતરી અમે ત્રિજુગી નારાયણમાં આવ્યા. જાણે સ્વર્ગમાંથી મૃત્યુલોકમાં. અને સ્વર્ગનું બધું પુણ્ય જાણે ધોવા માટે જ આવ્યો હોય એવા એક વરસાદે, આખે રસ્તે મારો ચલાવી, અમારો ઉત્સાહ ધોઈ કાઢ્યો. છેલ્લે છેલ્લે તો રસ્તો છોડી અમે સીધા જ ઊતરવા લાગ્યા. પણ પરિણામે વખત તો ન જ બચ્યો.

ત્રિજુગી નારાયણમાં નારાયણનું પ્રાચીન મંદિર છે, તેમાં જે અગ્નિ છે તે આતશબહરામની પેઠે સતયુગથી આજ સુધી લગાતાર બળતો આવ્યો છે! હિમાલયની દીકરી પાર્વતી દેવાધિદેવ મહાદેવ સાથે પરણી ત્યારે વિવાહના હોમ માટે આ અગ્નિનું આધાન કર્યું હતું. ત્યારથી આજ સુધી એ અગ્નિ બિલકુલ ઓલવાયો નથી!

અહીં એક સાધુ રાત્રે પોતાનું સર્વસ્વ લૂંટાવાનું કહી મોટેથી રોવા અને બરાડા પાડવા લાગ્યો. આખી ધર્મશાળા અકળાઈ ઊઠી. તપાસને અંતે જણાયું કે એ બધું બહાનું જ હતું. બીજા કોઈ સાધુને મુશ્કેલીમાં આણવાને માટે એણે એ બધું નાટક મધરાતની શાંતિમાં ભજવ્યું. સાધુ ખરા!

ત્રિજુગી નારાયણથી નીચે ઊતરી કેદારની મુખ્ય સડક ઉપર અમે પહોંચ્યા. ત્યાંથી મંદાકિનીને કંઠે જઈ ગૌરીકુંડમાં પહોંચ્યા. અહીં ગરમ પાણીનાં ઝરણાં છે. જમનોત્રી અને બદરીનારાયણ પાસે તો છેક તીર્થસ્થાને જ ગરમ પાણીનાં ઝરણાં છે, જ્યારે ગંગોત્રી અને કેદારનાથ જતાં તીર્થસ્થાનની સહેજ આ બાજુ રસ્તા ઉપર જ ગરમ પાણીનાં ઝરણાં જડી આવે છે. ગંગોત્રી માટે ગંગનાણી અને કેદાર માટે ગૌરીકુંડ. ગૌરીકુંડનું પાણી સ્વચ્છ ન હતું, એટલે નાહવાનો વિચાર અમે

* સંન્યાસીઓમાં ગિરિ, પુરી, ભારતી, સરસ્વતી, ચરણ્ય, તીર્થ, આશ્રમ, સાગર વગેરે કુલ દસ ફિરકાઓ હોય છે જેને દશનામી કહે છે.

માંડી વાળ્યો. ગૌરીકુંડથી આગળનો રસ્તો આકરા ચડણ માટે પ્રખ્યાત છે. આ ચડણ ચડી અમે કેદારનાથની નજદીક પહોંચ્યા. રસ્તામાં એક વળાંક વટાવ્યો અને દૂર કેદારનાથનું શિખર દેખાવા લાગ્યું. દરેક યાત્રીએ પોતાની કાયા જમીન પર ફેંકી દઈ સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કર્યો; 'જય, કેદારનાથકી જય, જય કેદારપ્રભુકી જય.'

મંદિરની મૂર્તિના દર્શન કરતાં શિખરનાં દર્શનનો ઉમળકો વિશેષ હોય છે.

૪૦. કેદારનાથ

કેદારનાથના મંદિરની લોકપ્રિયતા બદરીનારાયણના કરતાં કાંઈક ઊતરતી ખરી. તેથી જ અહીંનું મંદિર વધારે પ્રાચીન, વધારે ભવ્ય અને તપસ્વી જેવું દેખાય છે. મંદિરના આગળના ભાગ ઉપર ગ્રીક શૈલીનો છાપરાનો ત્રિકોણ (જેને અંગ્રેજીમાં 'ગેબલ' કહે છે) ધ્યાન ખેંચે છે. અહીંના પંડાઓ પાસે જે શંકરાચાર્યની વંશાવળી છે તે ઉપરથી અહીંનું મંદિર અત્યંત પ્રાચીન છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે, એમ ટેહરીના હેડમાસ્તરે કહ્યાનું સાંભરે છે. પણ મંદિરનું સ્વરૂપ જ પ્રાચીનતાનો પૂરતો પુરાવો છે. ત્યારે અહીંયાં ગ્રીક શૈલી ક્યાંથી આવી? કે ગ્રીક લોકોએ અહીંથી લઈ લીધી? આ શૈલીને આપણી તો ગણાવાય જ નહીં. આપણી હોત તો આના અનેક પ્રાચીન નમૂનાઓ અનેક રૂપમાં દેખાત. કાશ્મીરમાં પંદરેથાન કરીને એક સ્થાન છે. એની સ્થાપત્યશૈલી વિશે એવી શંકા જ ઊઠે છે. જે અશોકનો રાજમહેલ ઈરાની શૈલીનો હતો તો કેદારનાથમાં ગ્રીક શૈલી આવ્યાનું આશ્ચર્ય શા માટે? આપણા સમર્થ પૂર્વજે પારકી કળા પ્રત્યે સુગાળવા હતા એમ શા માટે માનીએ? નબળા લોકો જ્યારે કશું ઉછીનું આણીને પહેરે છે ત્યારે એમનું દારિદ્ર્ય જ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. જ્યારે સબળા કશું ઉછીનું લે છે ત્યારે લઈને પોતે જ ઉપકાર કરતા હોય એવું દેખાય છે!

કેદારનાથના મંદિર પાસે કેટલાક કુંડોમાં લાંબી લાંબી લાંગોટી જેવા કાગળો પડેલા દેખાયા. કેટલાક કાગળો કપડાંની લાંગોટી ઉપર ચોડેલા હતા. એમાંથી એક બહાર કાઢીને તપાસ્યો તો એ કોકની જન્મપત્રિકા નીકળી. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે, ઘણા વૃદ્ધ યાત્રીઓ કેદારની યાત્રા કરી કૃતકૃત્ય થયા પછી સાથે આણેલી પોતાની જન્મપત્રિકાનું અહીં વિસર્જન કરે છે. જે દર્શનની ઝંખના દાયકાઓ સુધી સેવી હતી તે કેદારનાથનું દર્શન થયું. જીવનનું બધું પાપ ધોવાઈ ગયું, નવ ગ્રહોએ પોતાની અસર પાછી ખેંચી લીધી. હવે એ જન્મપત્રિકાને શું પૂછવાનું રહ્યું છે કે એ ચીથરું હવે સાચવી રખાય!

કેદારપ્રભુનાં દર્શન પછી પણ માણસને જીવવાની ઈચ્છા ક્યાં છૂટી છે કે અહીં પોતાના જીવનનું જ વિસર્જન કરી શકે! જીવન છોડાતું નથી ત્યાં જીવનની પ્રતિનિધિ જન્મપત્રિકા છોડીને જ સંતોષ મનાય છે. પર્યાયધર્મની પણ બલિહારી

છે. દીકરાનો બલિ આપવાને બદલે અબ્રાહમ પાસેથી એના ભગવાને એક ઘેટાના બલિદાનથી સંતોષ માન્યો! ગયા જઈ કામકોધાદિ પડરિપુ છોડવાને બદલે કોઈ આણુગમનું શાક છોડીને જ યાત્રાણુઓ યાત્રાને સફળ કરે છે! નાહવાના ત્રાસ-માંથી બચી જવાને માટે પહાડી બ્રાહ્મણે પાણીનાં પાંચ ટીપાંની પંચસ્નાની શોધી કાઢી. અને આજનાં સુધરેલાં રાષ્ટ્રો પણ શત્રુ હાથ ન આવે ત્યારે એનો ફોટો જાહેર ચોકમાં બાળી પોતાની કુદ્ધ વૃત્તિને સંતોષે છે. બિચારા મનુ ભગવાને માનવજાતિને પ્રારંભમાં જ કહી રાખ્યું છે કે, મુખ્ય ધર્મના પાલનની શક્તિ હોવા છતાં જ માણસ પર્યાયધર્મ અથવા આપદ્ધર્મથી સંતોષ માને છે તેને એ ક્રિયાનું ફળ પરલોકમાં નથી મળતું.

હિમાલયનાં આ આપણાં બધાં તીર્થસ્થાનો દસ દસ હજાર ફૂટની ઊંચાઈ પર હોવા છતાં ચિરહિમપ્રદેશની તળેટીમાં જ આવેલાં છે. એટલે અહીં જ્યાં જુઓ ત્યાં ઊંચા ઊંચા પહાડ દેખાય છે. આપણે માનવીઓ ખીણના ખોળામાં એટલા નાના દેખાઈએ છીએ કે બાળકની ઉપમા પણ ન છાવે.

કેદારનાથનું વર્ણન મહાભારતમાં સુંદર રીતે કરેલું છે. પાંડવો જ્યારે વન-વાસમાં હતા ત્યારે મધ્યમ પાંડવ અર્જુન અન્નપ્રાપ્તિને અર્થે રખડતો આ બાજુએ આવ્યો હતો. દિવ્ય કમળો લાવવા માટે જ્યારે ભીમ ઊપડયો ત્યારે તે પણ આ સ્થાને પહોંચ્યો હતો. રામદાસ સ્વામીને હનુમાનનું દર્શન થયું તે પણ આ જ પ્રદેશમાં થયું હોવું જોઈએ. અને પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી કરી પાંડવો જ્યારે મહા-પ્રસ્થાને ઊપડયા ત્યારે પણ તેઓ અહીં જ આવ્યા હતા. એ વૃદ્ધ પાંડવો અને એમની સાથેની માનિની દ્રૌપદી આ જ ભૂમિ ઉપર વિષાણુ મને વિચર્યા હશે. જે પહાડો અત્યારે હું જોઉં છું એ જ પહાડો એમણે પણ જોયા હતા એ ખ્યાલ જ આપણને પાંડવકાળ સાથે જોડી દે છે. અને મહાપ્રસ્થાનનું સ્મરણ થતાંવેત ધર્મરાજના પેલા વફાદાર કૂતરાનું સ્મરણ થયા વગર કેમ રહે? 'ઈંદ્રના સ્વર્ગમાં, આજકાલની હોટેલની પેઠે કૂતરાઓને પ્રવેશ ન હતો. 'ઈંદ્રે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, 'આ મલિન જનવરને પાછું કાઢ, તને હવે પુણ્યલોક મળ્યા છે.' ધર્મરાજ કહે, 'કહો તો હું પાછો જાઉં; પણ વફાદારનો ત્યાગ મારાથી ન થાય.' સ્વર્ગસુખાર્થ અકાર્યા ન કરિત સોહૂતિ મો સુકાર્યાતિં.' સ્વર્ગસુખની ખાતર પણ હું સત્કાર્ય તજીને ખોટું કાર્ય નહીં કરું.'

અમે કેદારનાથના મંદિરમાં ગયા. ત્યાં શંખનાદની સેર ઊડતી સાંભળી ચિત્તવૃત્તિ એકદમ ઉત્તેજિત થઈ. બીજે દિવસે સવારે અમે જોયું કે, અહીંની મૂર્તિ તો કેવળ એક મોટો ખરબચડો પાષાણ જ છે. જમાનાઓ થયા યાત્રાણુઓની અખંડ ધારાએ પોતાના સ્નેહથી એ પાષાણને લીસો કરી મૂક્યો છે એ વાત જુદી. જે આવે તે શિવલિંગ ઉપર પોતાનો દેહ ટેકવી છાતી સરસું એને ચાંપે છે.

કેદારપ્રભુનું દર્શન કર્યાની મસ્તી વગર કોઈ યાત્રાણુ અહીંની ટાઢ એક રાત પણ જીરવી ન શકે.

હજારો વર્ષ થયાં એકની એક જ શ્રદ્ધા ભારતવાસીઓને દર વર્ષે આ ઠેકાણે લઈ આવે છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસ ને પુરાણોમાં જોવા પુરુષો પ્રખ્યાત છે એમાંથી કેટલાય આ જ સ્થાને આવી આ શિવલિંગને આલિંગન દઈ ધન્ય ધન્ય થયા હશે. અસંખ્ય સામાન્ય કોટીના લોકોએ એ બધાની પ્રાણલિકામાં પોતાનું સ્થાન લઈ પોતાનું તુચ્છ જીવન પણ ગૌરવાન્વિત કર્યું હશે. આ સ્થાન જોણે નક્કી કર્યું અને જોણે અહીં પોતાની ભક્તિ સૌથી પહેલવહેલી રેડી તેની વિભૂતિ કેવડી હશે! એ અજ્ઞાત ભક્તને અને ઋષિને અને ભારતીય પૂર્વજને કેદારનાથ પ્રભુ સાથે જ આખંડ વંદન હજો.

સવારે તડકો થયા પછી મોડા મોડા અમે મંદાકિની ઉપર સ્નાન માટે ગયા. નદીના પ્રવાહમાં એટલા બધા પથરા હતા કે નાહવાની સગવડનો વિચાર કરાય જ નહીં. અને ત્યાં નાહનાર લોકો પણ ઘણા આવ્યા હતા. એટલે એકાંતની જે મજા હોય છે એ પણ ત્યાં ન મળી. એકાંતની ઈચ્છા જોવા સ્વાભાવિક છે તેટલી જ વિચિત્ર છે. એકાંત માટે આપણે નિર્જન સ્થાન શોધીએ છીએ. મનમાં કહીએ છીએ, કેવું નિર્જન સ્થાન! તે વખતે આપણને ખ્યાલ નથી હોતો કે આપણી હસ્તીને લીધે જ એ સ્થાનની નિર્જનતા તૂટી ગયેલી છે. અમુક ઠેકાણે હું એકલો જ હોઉં અને બીજા કોઈ ન હોય એવી ઈચ્છા કરવી એ શું યોગ્ય છે? ધર્મ્ય છે?

અને છતાં ધર્માત્માઓ જ ખાસ કરીને નિર્જન સ્થાનો શોધે છે. ના, એકલા ધર્માત્માઓ જ નહીં. એક સાધુએ કહ્યું હતું: રોગી, ભોગી અને યોગી ત્રણે શાંત નિર્જન સ્થાન શોધે છે. છતાં ત્રણેની ઝંખનામાં ફેર કેટલો?

હિમાલયમાં આટલે દૂર સુધી આવીએ અને જે ક્ષણે એકાંતની ક્યાંક ઈચ્છા હોય તે જ વખતે આસપાસ જનસંમર્દ હોય ત્યારે કેટલું માટું લાગે!

હવે તો ફક્ત બદરીનારાયણની એક યાત્રા રહી. અહીંથી બદરીનારાયણ બહુ દૂર નથી. કેદાર બદરી વચ્ચે કેવળ એક જ મોટો પહાડ પડેલો છે. પહાડ ઓળંગવાની સગવડ હોય તો પાંચ માઈલ જોઈવું પણ અંતર નથી. પણ એ ઊંચો પહાડ ઓળંગવો જ મુશ્કેલ છે. એ આખંડ બરફથી ઢંકાયેલો હોય છે. પરિણામે લોકોને આવેલે રસ્તે પાછા જઈ, મોટું ચક્કર લઈ, અનેક ડુંગરા ટાળી, નવ દિનની મુસાફરીને અંતે બદરીનારાયણ પહોંચવું પડે છે. એ ઉપરથી યાત્રીઓમાં કહેવત પડી છે, 'નવ દિન ચલે ઢાઈ કોસ.' દંતકથા કહે છે કે પ્રાચીન કાળમાં એ પહાડ વચમાં ન હતો. એક જ પૂજારી બંને ઠેકાણે એક જ આરતીથી એકસામટી પૂજા કરી શકતો હતો. આ વાત ગમે તેટલી રસિક હોય તોય માનવા જેવી નથી. દંતકથાઓ પાછળ કોક વાર ઐતિહાસિક તત્ત્વ હોય છે જ્યારે કોક વાર કેવળ લોકમાનસની કાવ્યકલ્પના જ હોય છે.

આ અઢી કોસની વાત સાંભળ્યા પછી મનમાં થાય છે, આધુનિક માણસને અહીં નવ દિવસનું ચક્કર ટાળવાને માટે ખંડાળા ઘાટના જેવાં સુરંગ બોગદાંઓ પાડવાનું જ સૂઝે.

ઈટાલી કે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં આવાં બોગદાંઓ પાડેલાં છે એમ કહેવાય છે. બોગદાંનો રસ્તો ક્યો એટલે વીજળીના દીવા આવવા જ જોઈએ. વીજળી પાછળ હોટલ પણ આવે અને એની સાથે ધર્મને વિરોધી એવી અસંખ્ય વાતો આવે. કાશ્મીરનું તો એમ જ થવા બેઠું છે. એક હિમાલય પણ આપણે આધુનિકતાના હુમલામાંથી બચાવી નહીં શકીએ?

૪૧. ઉખીમઠ અને તુંગનાથ

સુમેરુના શિખરને અને કેદારના મંદિરને પ્રણામ કરી અમે પાછા ફર્યા. ત્યાં સીધે રસ્તે નાળાયટ્ટી સુધી જઈ ત્યાંથી ઉખીમઠનો રસ્તો લીધો. આ પ્રદેશ મને વિશેષ આકર્ષક લાગ્યો કેમ કે અહીંની કેટલીક ટેકરીઓ મહારાષ્ટ્રની કેટલીક ટેકરીઓ જેવી લાગી.

જેમ આજકાલ દિલ્હીના રાજપુરુષો ઉનાળામાં સિમલા જાય છે, તેમ શિયાળાના દિવસોમાં કેદારનાથ પ્રભુ નીચે ઊતરી ઉખીમઠ આવે છે. શિયાળામાં કેદારનાથની આખી ખીણ બરફથી ઢંકાઈ જાય છે. ઉનાળો આવે એટલે પૂજારીઓ પાવડા-કોદાળીઓ લઈને ઉખીમઠથી કેદાર જાય છે. અને ત્યાં બરફ તોડીને રસ્તો સાફ કરી દે છે. પૂજારીઓ કહે છે કે, શિયાળાની શરૂઆતમાં મંદિરો બંધ કરતી વખતે અંદર જે દીવો તેઓ બળતો રાખી આવે છે તે જ ઉનાળા સુધી ટકે છે! આવી આવી વાતો સારી નહીં માનીએ તોયે કદા વગર રહેવાતી નથી. માણસને શું શું પ્રિય છે, એની કલ્પનાઓ ક્યાં ક્યાં દોડે છે, એ જાણવા પૂરતો જ આનો ઉપયોગ હોય છે. ઘણી વાર આવી કલ્પનાઓમાં જ આગળ જતાં થયેલી મોટી મોટી શોધોની જડ હોય છે. એટલે માણસની મુસદ્દ તરીકે આવી માન્યતાઓનો લોપ ન જ થવા દેવો જોઈએ.

ઉખીમઠમાં મોટું બજાર છે. યાદ નથી શા કારણે, અમે અહીં ચાર કે આઠ આના આપીને એક નાળિયેર ખરીદ્યું હતું. અહીં બજારમાં કેટલાંક નાળિયેર દુકાનમાંથી મંદિરમાં અને મંદિરમાંથી દુકાનમાં એવી અખંડ મુસાફરી કરે છે. બજારમાં નાણાંની આવી જ યાત્રા ટાળવા માટે જેમ કાગળની નોટો ચલાવવામાં આવે છે તેમ અહીં મંદિરમાં પણ કાગળનાં નાળિયેરો ચલાવ્યાં હોય તો ખોટું શું? નાળિયેરની પેઠે એ અંદરથી સડી તો નહીં જાય!

મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે પેલો બંગાળી માધવાનંદ ઉખીમઠ સુધી જ અમારી સાથે હતો. અહીં એને ભાંગ પાનાર કોઈ બીજા સાધુઓ મળી ગયા એટલે ઠીક ઠીક પીને એના નશામાં જ અમને મળવા આવ્યો હતો. એનું મોટું પ્રસન્ન દેખાતું ન હતું. પિત્તાપ્રકોપ થયો હોય એવી એની આંખો દેખાતી. હવે અમે યાત્રાના ધોરી રસ્તા ઉપર આવ્યા હતા. ગંગોત્રીને રસ્તે સગવડો ઓછી અને જોખમ ઝાઝું, ત્યાં અમારો સાથ એને બહુ જરૂરનો હતો. હવે એને એ આવશ્યકતા રહી ન